

HISTOIRES ENTREMÊLÉES D'INSTITUTIONS BRUXELLOISES

**THE ENTWINED
HISTORIES
OF BRUSSELS
INSTITUTIONS**

Gérald Ledent & Cécile Vandernoot

EEN WEB VAN VERHALEN OVER DE BRUSSELSE INSTELLINGEN

PERCÉES MONUMENTALES — Durant des siècles, la ville de Bruxelles se construit par accumulation autour des monuments, à l'intérieur de son enceinte. À l'époque néoclassique, les tracés urbains se rectifient et les larges rues nouvelles génèrent des axes offrant des perspectives, ce que l'espace public ne connaissait pas encore. Les ouvrages défensifs perdent au fil du temps leur utilité et lorsque la grande enceinte est démolie, elle laisse place aux boulevards de la petite ceinture.

Historiquement, il y avait deux traversées nord-sud à Bruxelles en 977: la rue de Laeken «en bas» et la rue Haute «en haut». À celles-ci se sont rajoutées au milieu du 19e siècle de longues rues formant une sorte d'armature au Pentagone. Relativement nombreuses, elles ne marquent néanmoins pas autant la perception urbaine des bruxellois

que le Tracé royal initié en 1777, les boulevards du centre (1860-1895) ou encore l'avenue Louise, la rue de la Loi, l'axe menant à la Basilique de Koekelberg, et, plus tardivement, les boulevards de la jonction Nord-Midi (1911-1952). Ces traversées majoritairement rectilignes modifient les manières d'habiter la ville, où coexistent des préoccupations pratiques (déplacement, salubrité, nouvelles fonctions urbaines) et esthétiques (décor urbain). Le désir de poser un regard sur la ville et ses édifices impacte l'urbanisme. On pense bien sûr aux percées haussmanniennes, aux perspectives grandioses et à leur apothéose. Le philosophe français Régis Debray résume les effets de cette mise à distance, menant au caractère monumental de l'architecture, par ce constat: «À la verticale, on exhausse (socle, piédestal, gradins ou pilotis à la Le Corbusier). À l'horizontal, on

MONUMENTAL OPENINGS — For centuries, the city of Brussels grew incrementally around the monuments within its walls. During the neoclassical period, the urban network underwent changes and the wide new streets created a series of perspectives, a novelty in the public space. The defensive works became less useful over time. When the second ramparts were razed, they gave way to the boulevards of the inner ring.

Historically, two roads crossed Brussels from south to north in 977: the 'lower' Rue de Laeken and the 'upper' Rue Haute. In the mid nineteenth century, long streets were added, forming a sort of infrastructure for the Brussels Pentagon. Although relatively numerous, they did not affect the urban perception of the city's inhabitants as much as the Royal Route (initiated in 1777), the central boulevards (1860-95) or Avenue Louise, Rue de la Loi, the route leading to the Basilica of Koekelberg, and later the boulevards of the North-South junction (1911-52). These mostly rectilinear routes each changed the way people lived in the city, combining practical concerns (journeys within the city, public health, new urban functions) and aesthetic concerns (cityscape). The desire to look at the city and its buildings has an impact on urban planning. Haussmann's openings come to mind, the grandiose perspectives and their apotheosis. French philosopher Régis Debray sums up the effects of this act of distancing, an act that produces the monumental character of architecture, as follows: 'Vertically, one raises (plinth, pedestal, tiers or pilotis in the style of Le Corbusier).

MONUMENTALE DOORBRAGEN — Door de eeuwen heen groeide de stad Brussel rond de monumenten binnen haar muren. In de neoklassieke periode wordt het stadsplan rechtgetrokken en zorgen de nieuwe brede straten voor assen die perspectieven bieden, wat men in de publieke ruimte tot dan toe nog niet kende. De verdedigingswerken verliezen mettertijd hun nut en wanneer de tweede omwalling wordt afgebroken, wordt ze vervangen door de boulevards van de binnenring.

Historisch gezien waren er in Brussel in 977 twee noord-zuidkruisingen: de Lakensestraat 'beneden' en de Hoogstraat 'boven'. In het midden van de 19de eeuw werden hier lange straten aan toegevoegd, die een soort kader voor de Vijfhoek vormden. Ze zijn relatief talrijk, maar ze hebben niet zo'n grote invloed op het stadsbeeld van de

Brusselaars als het Koninklijk Tracé (aangelegd vanaf 1777), de boulevards in het centrum (1860-1895), de Louizalaan, de Wetstraat, de as die naar de Basiliek van Koekelberg leidt, en later de boulevards van de Noord-Zuidverbinding (1911-1952). Deze meestal rechte doorsteken veranderen de manier van leven in de stad, waar praktische bekommernissen (vervoer, gezondheid, nieuwe stedelijke functies) en esthetische (de stedelijke inrichting) naast elkaar bestaan. Het verlangen om een blik te kunnen werpen op de stad en haar gebouwen heeft invloed op de stadsplanning. Denk maar aan de doorbraken van Haussmann, de grandioze perspectieven en hun apotheose. De Franse filosoof Régis Debray vat de gevolgen van dit 'afstand nemen', dat leidt tot het monumentale karakter van de architectuur, samen in deze vaststelling: "Verticaal verhogen we (sokkels, voet-

dégage (esplanade, perspective, terre-plein). Le monumental, c'est une masse mise en valeur par du vide»¹.

La création de ces percées donne l'occasion à une série d'équipements, devenus tout à coup indispensables dans la société moderne de la fin du 18e / début du 19e siècle, d'être délocalisés ou créés. Soit ils sont devenus obsolètes, soit ils n'existaient tout simplement pas et s'implantent en périphérie, aujourd'hui toute relative. Le Palais de justice ou l'Observatoire et son Jardin botanique en sont deux exemples. Tangent au Tracé royal, dans une relation au bas de la ville, le Jardin botanique s'installe là où la pente est indomptable. La logique des transformations urbaines est aussi financière, liée à la spéculation foncière et un parc se révèle être une solution plus économique qu'un édifice lorsque la topographie semble insoluble.² Horta dans les

années 1920, occupé à la galerie Ravenstein qui mène à la Gare Centrale, réfléchit lui aussi à cette liaison haut-bas à une époque où commencent des opérations immobilières qui s'émancipent, prémices d'un autre urbanisme et d'architectures qui dépassent les dimensions habituelles d'une parcelle en relation à une rue ou une ruelle et s'adressent davantage à la ville.

Horizontally, one clears out (esplanade, perspective, platform). The monumental is a mass highlighted by a void.¹

These openings made it possible to create or relocate a series of facilities, which had suddenly become indispensable in the modern society of the late eighteenth and early nineteenth centuries. Either their buildings had become obsolete or they simply did not exist and were located in the 'periphery', a relative notion today. The Palace of Justice or the Observatory and its Botanical Garden are two examples. At a tangent to the Royal Route and connected to the lower town, the Botanical Garden was laid out on an unmanageable slope. The logic behind the urban transformations was in part financial, a matter of land speculation. Since the topography here was so challenging, a park proved to be a more economical solution than a building.² In the 1920s, when Victor Horta was working on the Ravenstein Gallery leading to the Central Station, he also reflected on this connection between the lower and upper parts of town. This was at a time when increasingly independent real-estate operations were starting to appear, the first signs of a different type of urbanism and of architectures that looked beyond the usual dimensions of a plot in relation to a street or alley and were rather turned to the city.

stukken, trappen of kolommen zoals bij Le Corbusier). Horizontaal creëren we ruimte (esplanades, perspectieven, bermen). Het monumentale is een massa die wordt opgewaardeerd door de leegte".¹

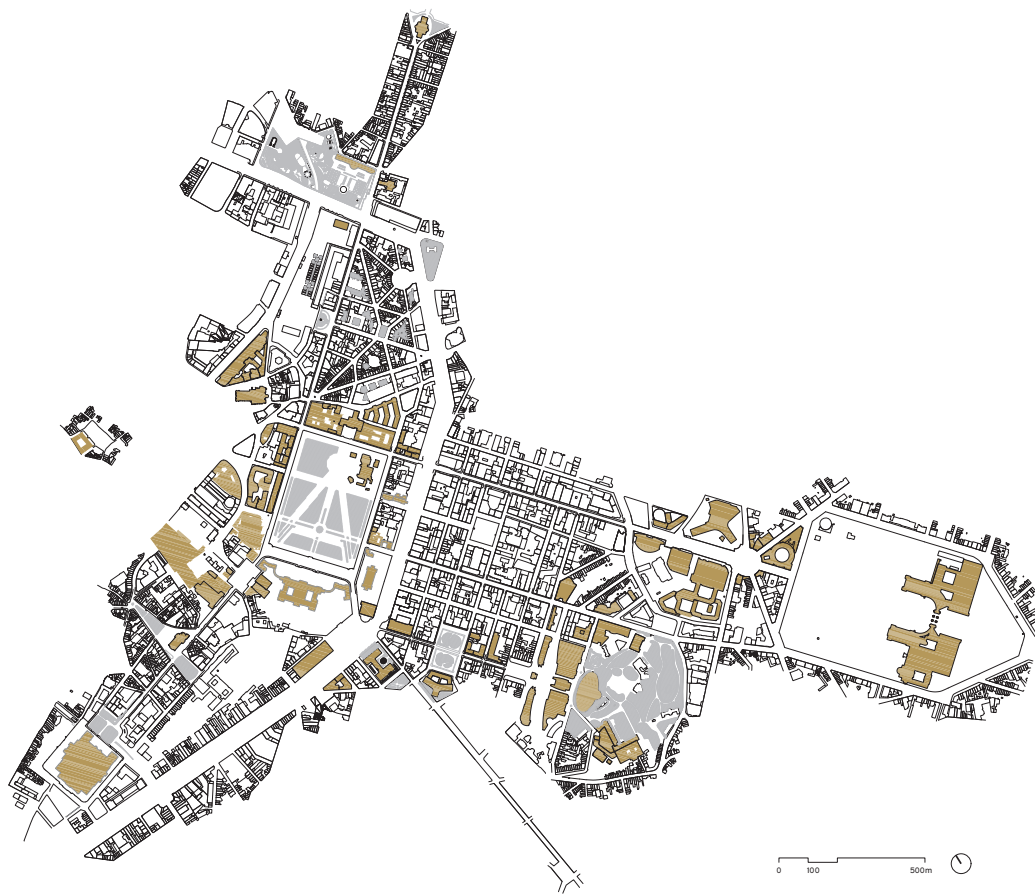
De totstandkoming van deze doorbraken bood de gelegenheid een reeks voorzieningen, die in de moderne samenleving van eind 18de en begin 19de eeuw plotseling onmisbaar waren geworden, te verplaatsen of te creëren. Ofwel waren ze verouderd, ofwel bestonden ze gewoon niet en werden ze in de periferie gevestigd, wat intussen relatief is geworden. Het Justitiepaleis of het Observatorium en zijn Kruidtuin zijn twee voorbeelden. De Kruidtuin, die in het verlengde van het Koninklijk Tracé ligt, is aangelegd op een plek waar de helling steil is. De logica van de stedelijke transformaties is ook financieel en gelinkt aan

grondspectatie. Een park is nu eenmaal een economisch interessantere oplossing dan een gebouw wanneer de topografie een onoplosbaar probleem lijkt.² In de jaren 1920 dacht Horta, die werkte aan de Ravensteingalerij die naar het Centraal Station leidt, ook na over deze hoog-laagverbinding. Het was een tijd waarin emanciperende vastgoedoperaties op gang kwamen en we de eerste tekenen zagen van een ander soort urbanisme en architectuur, die verder reikte dan de gebruikelijke afmetingen van een perceel ten opzichte van een straat of steeg, en die zich meer tot de stad richtte.

Two parallel Brussels street layouts: Rue de Laeken,
North-South junction – Plan: A. Flipo, 2020.

Brussels and European institutions. Institutional infrastructures between the Pentagon and the Leopold Quarter, including the Cinquantenaire – Plan: M. Akhira, A. Butera, I. Fnine, M. Kaidi, Z. Laachiri, M. Nova, 2019.

View of Brussels Park, Balthazar Friedrich Leizelt, 1790.

UNE FLÈCHE, REPÈRE DANS LA VILLE — Une flèche parachève l'hôtel de ville de Bruxelles, dernière phase d'une réalisation en trois temps. À son sommet, placée en juillet 1455, la statue de Saint Michel porte le coup final à son ennemi. L'édifice de style gothique occupe le pan sud de la Grand-Place qui, stratégiquement, se positionne à côté du port marchand de l'île Saint-Géry, en fond de vallée de la Senne. Le bassin de Sainte-Catherine, partie intégrante de ce port (deux pièces d'eau rectangulaires rappellent la vocation du lieu), conforte ce rapport, en s'orientant exactement dans l'axe de l'aiguille de la Grand-Place.

L'hôtel de ville est occupé par des tribunaux et des bureaux pour les services de la cité. Pour marquer le pouvoir politique naissant de la bourgeoisie marchande, il fallait être vu. La flèche s'élance dans le ciel avec cet objectif. Ses

97 mètres de haut, Saint Michel terrassant le dragon compris, se hissent plus haut que la cathédrale Saints-Michel-et-Gudule et le Château du Coudenberg qui abrite la Cour de Brabant, deux édifices bâtis sur les hauteurs: au sommet du *Treurenberg*, la « Colline des pleurs » pour le pouvoir religieux et la crête du flanc ouest de la ville pour le pouvoir princier. Ainsi la ville basse joue un rôle politique à part entière face au clergé et à la noblesse. Les trois pouvoirs ont établi de premiers rapports à cette époque et la force symbolique des lieux a perduré. L'Hôtel de Ville est toujours le lieu central des cérémonies civiles. La cathédrale accueille les cérémonies religieuses officielles, les baptêmes et les mariages royaux. Le Château du Coudenberg n'existe plus aujourd'hui mais le Palais royal, inscrit sur les décombres du château, perpétue le pouvoir temporel de la noblesse.

A SPIRE, A LANDMARK IN THE CITY — A spire completes Brussels Town Hall, the last phase of a three-stage construction. In July 1455, the statue of Saint Michael delivering the final blow to his enemy was placed atop the spire. The Gothic building occupies the south side of the Grand Place, strategically located next to the merchant port of Île Saint-Géry, at the bottom of the Senne valley. The basin of Sainte-Catherine, an integral part of this port (two rectangular pools recall the original purpose of the place), underlines this relation, it being oriented exactly in line with the axis of the Grand Place.

The town hall houses municipal courts and offices. To mark the budding political power of the merchant bourgeoisie, it was necessary to be seen. The spire soars into the sky with this aim. At a height of ninety-seven metres (including Saint Michael slaying the dragon), it rises higher than both the Cathedral of St Michael and St Gudula and the now-destroyed Coudenberg Castle, which housed the Court of Brabant. Both the cathedral and castle were built in the upper part of town: at the top of the Treurenberg, the 'Hill of Lamentations', for the religious power, and on the crest of the western flank of the city for the princely power. The lower town therefore played a full-fledged political role in relation to the clergy and nobility. The three powers established initial relations at this time and the symbolic power of the sites has endured: the town hall is still the main venue for civil ceremonies; the cathedral hosts official religious ceremonies, baptisms and royal weddings; and although Coudenberg

EEN TORENSPITS ALS HERKENNINGSPUNT IN DE STAD — Een torenspits maakt het Brusselse Stadhuis compleet, het laatste deel van een project in drie fasen. In juli 1455 werd op de top ervan een beeld geplaatst van Sint-Michiël die de genadeslag uitdeelt aan zijn vijand. Het gotische gebouw staat aan de zuidkant van de Grote Markt, die strategisch gelegen is naast de koopmanshaven van het Sint-Gorikseiland, onderaan in de Zennevallei. De Sint-Katelijnedokken, die integraal deel uitmaken van deze haven (twee rechthoekige waterpartijen verwijzen er nu nog naar het verleden van de plek), versterken deze relatie en liggen precies in de lengte-as van de Grote Markt.

In het stadhuis bevinden zich rechtbanken en kantoren voor de stadsdiensten. Om de opkomende politieke macht van de koopmansburgerij te benadrukken, was het nodig

gezien te worden. Met dit doel richt de spits zich trots op in de lucht. Met zijn 97 meter, inclusief Sint-Michiël die de draak doodt, is de spits hoger dan de Sint-Michiels- en Sint-Goedelekathedraal en het Paleis op de Koudenberg, waarin het Hof van Brabant is ondergebracht, twee gebouwen die op een hoogte zijn gebouwd: bovenop de *Treurenberg* voor de religieuze macht en op de top van de westelijke flank van de stad voor de vorstelijke macht. Zo speelde de benedenstad een volwaardige politieke rol ten opzichte van de geestelijkheid en de adel. Deze drie machtsgroepen knoopten in die tijd voor het eerst betrekkingen aan en de symbolische kracht van deze plaatsen is blijven bestaan. Het stadhuis is nog steeds de centrale locatie voor burgerlijke plechtigheden. In de kathedraal vinden officiële religieuze plechtigheden, doopsels en koninklijke huwelijken

Lors de sa réalisation, le Palais royal doit cependant négocier sa présence car la ville préexiste au roi. Pour profiter de la vue dégagée sur la flèche de l'hôtel de ville et ainsi préserver la connexion symbolique entre pouvoirs, cette vue fait l'objet de plans détaillés pour s'assurer qu'aucun édifice ne vienne jamais occulter ce lien avec la ville. Pourtant le palais ne s'adresse pas au cœur historique, il fait face au Parc de Bruxelles. Mais l'importance de cette vue oblique sur la fameuse flèche explique que bien plus tard, en 1922, Victor Horta ait dû concevoir le Palais des Beaux-Arts avec une certaine discrétion dans un volume très bas.

À la symbolique des flèches, des clochers ou encore des dômes se conjugue un aspect fonctionnel. Servant de repères, ils s'additionnent à la topographie pour être mis

en valeur. La vision de l'espace – ou la nécessité d'avoir une vue d'ensemble – nécessite quelques aides et points de repère pour l'orientation³. C'est notamment pour y répondre que les institutions, notamment religieuses, intégrées à la structure urbaine que constituent la rue de la Régence poursuivie par la rue Royale, la rue des Palais et l'avenue de la Reine, se parent d'éléments proéminents.

Castle no longer exists today, the Royal Palace, built on the ruins of the castle, perpetuates the temporal power of the nobility.

However, when it was built, the Royal Palace had to negotiate its presence, as the city pre-existed the king. So the palace could enjoy an unobstructed outlook onto the spire of the town hall and thus preserve the symbolic connection between the powers, detailed plans were made to ensure that no building ever obscured this link with the city. However, the palace does not face the historic centre, but Brussels Park. Nevertheless, the importance of this oblique view of the famous spire explains why, much later, in 1922, Victor Horta had to show discretion when designing the Centre for Fine Arts, housing it in a very low volume.

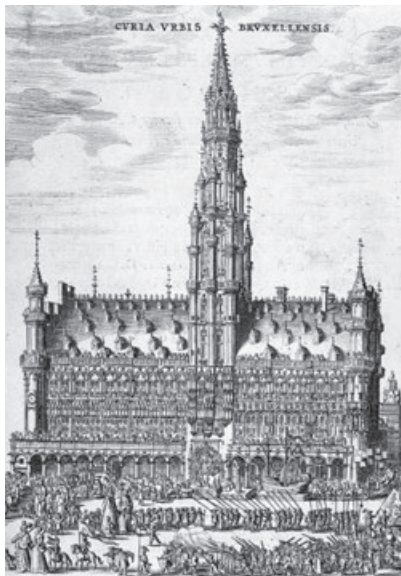
The spires, bell towers and domes have a symbolic role, but also a functional one. Acting as landmarks, they embed themselves in the topography in order to be highlighted. To visualize the urban space, to have an overall view, it is necessary to have some aids and landmarks.³ It is in part to meet this need that the institutions, especially the religious ones, which are integrated into the urban structure of Rue de la Régence, Rue Royale, Rue des Palais and Avenue de la Reine, were given prominent elements.

plaats. Het Paleis op de Koudenberg bestaat vandaag niet meer, maar het Koninklijk Paleis is geënt op de ruïnes ervan en bestendigt de wereldlijke macht van de adel.

De precieze locatie waar het Koninklijk Paleis moest worden gebouwd, was het onderwerp van onderhandelingen. De stad bestond immers al vóór de koning. Om te genieten van het vrije uitzicht op de torenspits van het stadhuis en zo de symbolische band tussen de machten te behouden, wordt dit uitzicht het voorwerp van gedetailleerde plannen om te verzekeren dat geen enkel gebouw deze band met de stad ooit aan het oog zou onttrekken. Het paleis richt zich echter niet tot het historische centrum, maar kijkt uit op het Warandepark. Het belang van dit schuine zicht op de beroemde torenspits verklaart ook waarom Victor Horta veel later, in 1922, het Paleis voor Schone Kunsten met een

zekere discretie in een zeer laag volume moest ontwerpen.

De symboliek van de torenspitsen, klokkentorens en koepels wordt gecombineerd met een functioneel aspect. Ze dienen als oriëntatiepunten en zijn een meerwaarde in de topografie. Het zicht op de ruimte – of de behoefte om het grote geheel te zien – vereist een aantal hulpmiddelen en herkenningspunten voor de oriëntatie.³ Het is precies als reactie hierop dat de instellingen, en vooral dan de religieuze instellingen die zijn geïntegreerd in de stedelijke structuur van de Regentschapsstraat, verdergezet door de Koningstraat, de Paleizenstraat en de Koninginnelaan, een prominente plaats hebben gekregen.

Left: Brussels Town Hall in the 17th century and the Ommegang. The statue of Saint Michael divides the Latin text *Curia Urbis Bruxellensis*, the title of Callot's engraving. Right: The cathedral, the palace and the town hall with the port of Brussels. *Map of the City of Brussels*, Galeazzo Gualdo Priorato, 1673.

The roofs of Coudenberg Palace, the spire of the town hall and the towers of the Cathedral of St Michael and St Gudula. The month of March in the tapestry known as *Maximilian Hunts*, Guillaume Dermoyen, Jan Tons, Bernard van Orley, between 1528 and 1533.

POELAERT, D'UN BOUT À L'AUTRE — Un homme va tenir dans son crayon les deux extrémités du Tracé royal. Cet homme, Joseph Poelaert⁴, sera à la manœuvre pour ériger les édifices emblématiques qui le ponctuent au nord et au sud. La première intervention de l'architecte sur le tracé ne concerne pas un bâtiment, mais un autre symbole: la Colonne du Congrès. Érigée pour commémorer le premier congrès national, elle proclame l'indépendance du pays, l'avènement d'une dynastie et l'écriture d'une constitution démocratique. Son sommet est couronné par la statue Léopold 1er, le premier roi des Belges. À la mort de son épouse, Louise-Marie, un concours est lancé au nord de l'axe royal pour une église qui doit abriter la dépouille de la reine, sur un terrain jouxtant le Domaine Royal. Ce sera Notre-Dame de Laeken. Pour enraciner son édifice dans

l'histoire et instaurer la légitimité de la jeune monarchie, Poelaert propose un bâtiment néo-gothique. Néanmoins à y regarder de plus près, il offre ici une interprétation toute personnelle de l'architecture gothique. Dans celle-ci, les éléments de stéréotomie⁵ sont ramenés à des solides platoniciens, provoquant un contraste saisissant entre l'impression d'un édifice médiéval et une œuvre cubiste. Malgré son intérêt pour cet édifice religieux, Poelaert abandonne le chantier pour se consacrer à son grand œuvre, le Palais de justice.

C'est au sud de l'axe royal qu'il projette le monument pharaonique qui lui voudra à tout jamais le surnom de «*schieve architect*», architecte tordu en néerlandais. Ce projet semble avoir toujours hanté Poelaert. En effet, lorsqu'on lui demande de dresser les plans du Palais de

POELAERT, FROM ONE END TO THE OTHER — One man would single-handedly draw both ends of the Royal Route: Joseph Poelaert,⁴ in charge of erecting the emblematic buildings that terminate the route at the south and north. The architect's first intervention on the route did not involve a building, but another symbol, the Congress Column. Built to commemorate the first National Congress, it marked the country's independence, the advent of a dynasty, and the drafting of a democratic constitution. The column is topped by the statue of the first King of Belgium, Leopold I. After the death of his wife, Louise-Marie, a competition was launched for a church to house the queen's remains on a plot of land adjacent to the Royal Domain. This would become the Church of Our Lady of Laeken. To embed his building in history and establish the legitimacy of the young monarchy, Poelaert proposed a neo-Gothic building. On closer inspection, however, his is a very personal interpretation of Gothic architecture. Stereotomic elements⁵ are reduced to Platonic solids, creating a striking contrast between the impression of a medieval building and a cubist work. Despite his interest in this religious building, Poelaert abandoned the project to devote himself to his great work, the Palace of Justice.

It was at the south of the Royal Route that he envisioned the pharaonic monument that would forever earn him the nickname of '*schieve architect*', Dutch for 'crooked architect'. This project seems to have haunted Poelaert for most of his life. Indeed, when he was asked to

POELAERT, VAN HET ENE UITEINDE NAAR HET ANDERE — Eén man zal de twee uiteinden van het Koninklijk Tracé met zijn potlood bepalen. Deze man, Joseph Poelaert,⁴ wordt belast met de oprichting van de iconische bouwwerken die er het noordelijke en zuidelijke eindpunt van bepalen. De eerste ingreep van de architect op het tracé betreft geen gebouw, maar een symbool: de Congreskolom. Ze werd opgericht ter herdenking van het eerste nationale congres en staat voor de onafhankelijkheid van het land, de komst van een dynastie en de opstelling van een democratische grondwet. De top wordt bekroond met een standbeeld van de eerste koning der Belgen, Leopold I. Bij het overlijden van zijn echtgenote Louise-Marie werd een wedstrijd uitgeschreven om ten noorden van de koninklijke as, op een terrein dat aan het Koninklijk Domein grenst,

een kerk te bouwen waarin het stoffelijk overschot van de koningin zou worden ondergebracht. Dit zal de Onze-Lieve-Vrouw-van-Lakenkerk worden. Om zijn gebouw in de geschiedenis te verankeren en de legitimiteit van de jonge monarchie te vestigen, stelt Poelaert een neogotisch gebouw voor. Bij nader inzien geeft hij echter een zeer persoonlijke interpretatie aan de gotische architectuur. In dit werk zijn de elementen van de stéréotomie⁵ gereduceerd tot regelmatige veelvlakken, waardoor een opvallend contrast ontstaat tussen de indruk van een middeleeuws gebouw en een kubistisch werk. Ondanks zijn belangstelling voor dit religieuze gebouw, liet Poelaert de bouwwerf in de steek om zich te wijden aan zijn levenswerk: het Justitiepaleis.

Ten zuiden van de koninklijke as ontwierp hij het faraoonische monument dat hem voor altijd de bijnaam '*skieven*

justice, la légende raconte que l'architecte surprendra tout le monde en sortant de ses cartons un projet sur lequel il aurait travaillé depuis dix ans. Ce bâtiment que le roi Léopold II qualifie d'«emblème» lors de son inauguration reflète à merveille les aspirations de la bourgeoisie. Par ses éléments décoratifs, ses volumes et sa démesure, il traduit à la fois une justice implacable et toute puissante. Cette métaphore devient littérale lorsqu'on constate à quel point l'édifice écrase le quartier populaire des Marolles en contrebas. Outre cette architecture monumentale, le Palais de justice propose une mise en relation des pouvoirs judiciaires, législatifs et exécutifs. Il se positionne dans un axe qui traverse le Parc de Bruxelles pour aboutir au Palais de la Nation qui abrite le Parlement fédéral, lui-même dressé dans un rapport frontal avec le Palais royal. Enfin, outre sa

volonté de représenter les structures de l'État, l'ambition affichée de cette architecture est une forme de transcendance destinée à durer par-delà les siècles. Un lourd héritage qu'il faut aujourd'hui réinventer.

Poelaert, pour sa part, après avoir incarné dans la pierre les valeurs et l'ordre qui prévalent au 19e siècle, repose à présent à l'ombre de l'église Notre-Dame, dans le cimetière de Laeken.

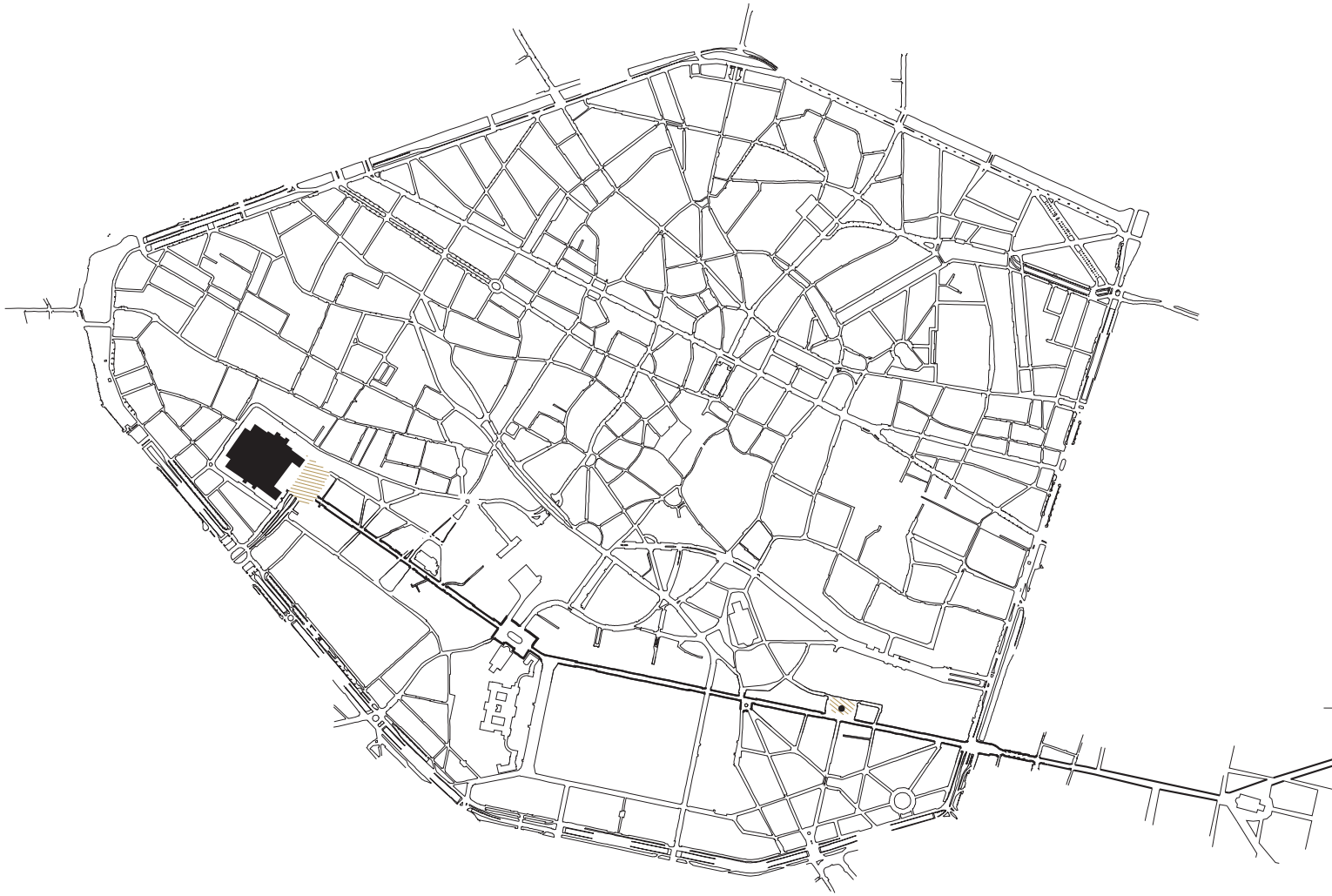
draw up plans for the Palace of Justice, legend has it that the architect surprised everybody by suddenly producing a project that he had been working on for ten years. This building, which King Leopold II described as an 'emblem' at its inauguration, materialized perfectly the aspirations of the bourgeoisie. Through its decorative elements, its volumes and its excessiveness, it embodied the ideal of justice as something that was both implacable and all-powerful. This metaphor became all too literal when it appeared that the building virtually crushed the working-class Marolles district below. The monumental Palace of Justice also established relations between the judicial, legislative and executive powers, being located on an axis that crosses Brussels Park to reach the Palace of the Nation, home to the Federal Parliament, which itself faces the Royal Palace. Lastly, beyond its ambition to represent the structures of the state, the avowed objective of this architecture was a form of transcendence intended to last for centuries. This heavy legacy must now be reinvented.

Having embodied in stone the values and order that prevailed in the nineteenth century, Joseph Poelaert now rests in the shadow of the Church of Our Lady, in the cemetery of Laeken.

architek', of scheve architect, zou opleveren. Dit project lijkt Poelaert altijd te hebben achtervolgd. Toen hem werd gevraagd plannen te maken voor het Justitiepaleis, zou de architect volgens de legende iedereen hebben verrast door een project boven te halen waaraan hij tien jaar had gewerkt. Dit gebouw, dat Koning Leopold II bij zijn inhuldiging een "embleem" noemde, weerspiegelt als geen ander de aspiraties van de bourgeoisie. Door zijn decoratieve elementen, zijn volumes en buitensporigheid drukt het zowel onverbiddelijke als krachtige rechtvaardigheid uit. Deze metafoor wordt letterlijk, wanneer we zien hoe het gebouw de lagergelegen volkswijk van de Marollen verplettert. Met zijn monumentale architectuur vormt het Justitiepaleis ook een schakel tussen de rechterlijke, wetgevende en uitvoerende macht. Het ligt op een as die het Warandepark

doorkruist en eindigt bij het Paleis der Natie, waar het Federale Parlement is ondergebracht, dat zelf frontaal tegenover het Koninklijk Paleis staat. Uiteindelijk is de ambitie van deze architectuur, naast de wens om de staatsstructuren weer te geven, een vorm van transcendentie die voorbestemd is om de eeuwen te overstijgen. Een zware erfenis die nu opnieuw moet worden uitgevonden.

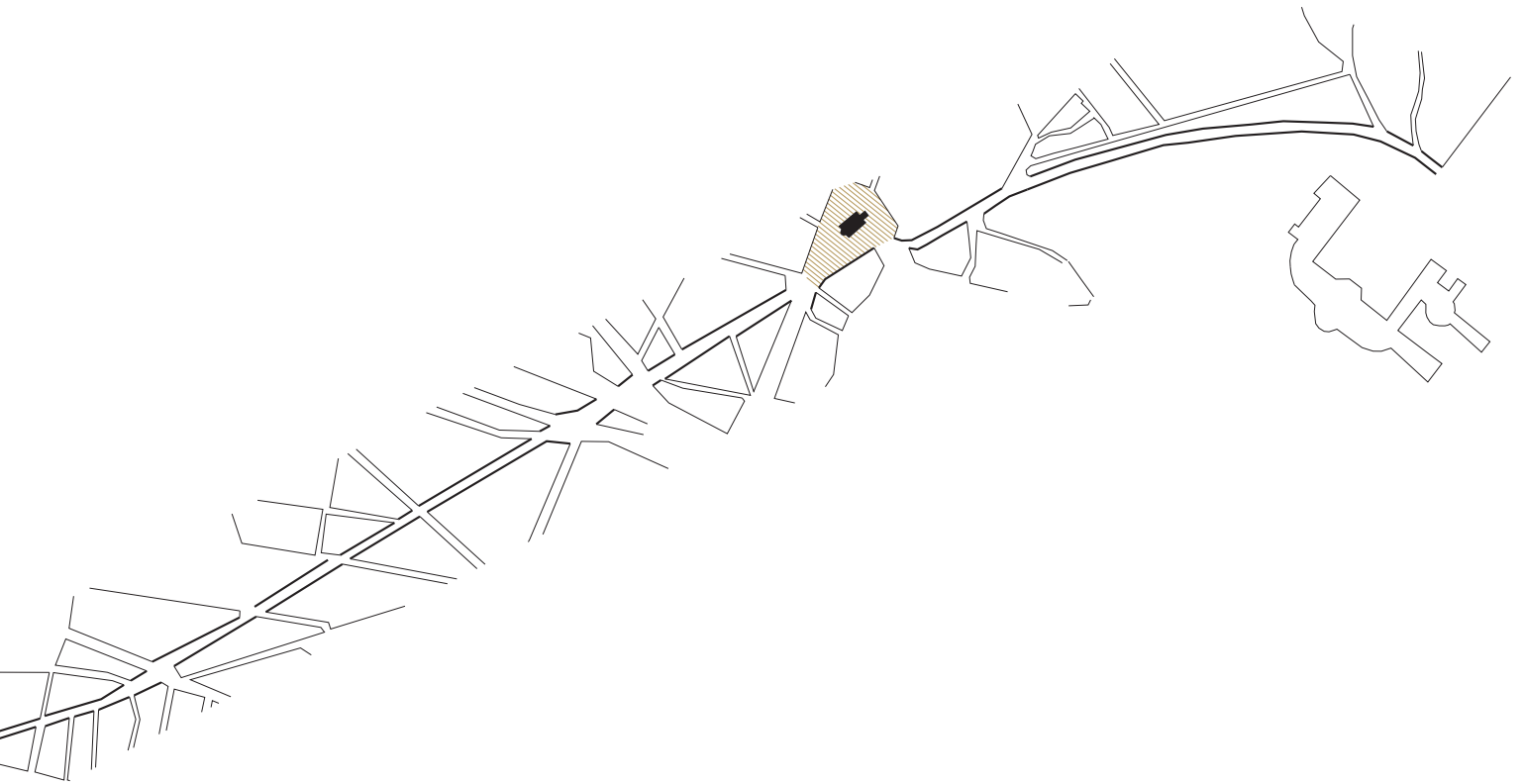
Poelaert van zijn kant, die de heersende waarden en orde van de 19de eeuw in steen vastlegde, rust nu in de schaduw van de Onze-Lieve-Vrouwekerk, op het kerkhof van Laken.

Evolution of the Royal Route. Old and new public spaces – Plan: C. Bousmanne, A. Studer, 2020.

The Palace of Justice at the end of Rue de la Régence, anon., c. 1930.

Congress Column, c. 1880.

Church of Our Lady of Laeken, c. 1900.

UNE ADMINISTRATION ROYALE — Au 19e siècle, le Tracé royal cristallise et exprime en un tracé les grandes structures de l'État belge en associant pouvoirs judiciaire, politique et religieux. Mais il agit aussi comme un aimant. S'installent ainsi le long de cette artère, le conservatoire royal de musique, des églises, la grande synagogue, différents musées nationaux, des institutions bancaires, des hôtels luxueux, etc. Ces institutions souhaitent se démarquer et exister dans l'imaginaire de la société belge.

Au sortir de la Seconde Guerre mondiale, une inversion de taille s'opère. Avec l'avènement de l'État providence, l'administration, dont le rôle de soutien logistique aux institutions est jusqu'alors dissimulé, vient s'installer elle aussi sur l'axe royal. C'est le gigantesque complexe de la Cité administrative de l'État. L'ambition est claire, il s'agit

de regrouper en un seul site tous les fonctionnaires des administrations fédérales, soit près de 14.000 personnes. Véritable acropole pour fonctionnaires, la Cité administrative est la marque d'un état central fort et unitaire.

Dans les années 1950, le site du couvent des Oratoriens est retenu pour construire ce nouveau complexe monumental. La première pierre sera posée en 1958 par le roi Baudouin. Pour s'installer sur l'axe royal, le projet réinterprète les ingrédients spatiaux des institutions qui s'y sont implantées avant lui. Premièrement, il propose une terrasse panoramique sur la ville, un lieu hiératique et balayé par les vents dont on imagine qu'il pourra accueillir des manifestations d'ampleur nationale. Il remplace la place des panoramas d'où on venait admirer au 19e siècle la vieille ville et la campagne environnante. Ensuite, le complexe négocie

A ROYAL ADMINISTRATION — In the nineteenth century, the Royal Route crystallized and expressed in a single line the major structures of the Belgian state. It did so by associating the judicial, political and religious powers. But it also acted as a magnet. The Royal Conservatory of Brussels, churches, the main Brussels synagogue, various national museums, banking institutions, luxury hotels, and more were all built along this main road. These institutions wanted to stand out and exist in the imagination of Belgian society.

At the end of World War II, a major reversal took place. With the advent of the welfare state, the administration, which had until then carried out its role as a logistical support for institutions in the background, also moved onto the Royal Route. This was the gigantic complex of the Cité Administrative de l'État. The aim was clear: to gather on a single site all the civil servants of the federal administrations, i.e. nearly 14,000 people. An acropolis for public servants, the Cité Administrative was the mark of a strong, centralized state.

In the 1950s, the site of the convent of the Oratorians was chosen for the construction of this monumental new complex. The foundation stone was laid in 1958 by King Baudouin. To take its place on the Royal Route, the project reinterpreted the spatial elements of the institutions established there previously. Firstly, it proposed a panoramic terrace overlooking the city, a solemn, windswept area intended to host events of national importance. It replaced the panoramic plaza where, in the nineteenth century, people came to admire

EEN KONINKLIJK BESTUUR — In de 19de eeuw kristalliseert het Koninklijk Tracé de grote structuren van de Belgische staat en verenigt het de rechterlijke, politieke en religieuze machten. Het tracé werkt bovendien als een magneet: het Koninklijk Muziekconservatorium, kerken, de Grote Synagoge, diverse nationale musea, bankinstellingen, luxe-hotels, ... ze liggen allemaal langs deze verkeersader. Deze instellingen willen zich onderscheiden en een plek veroveren in de verbeelding van de Belgische samenleving.

Aan het einde van de Tweede Wereldoorlog vond een grote ommekeer plaats. Met de komst van de welvaartsstaat verhuisde ook de administratie, waarvan de rol als logistieke steun aan de instellingen tot dan toe onzichtbaar was, naar de koninklijke as. De administratie wordt ondergebracht in het gigantische complex van het Rijksadministratief

Centrum. De ambitie is duidelijk: alle ambtenaren van de federale overheidsdiensten, ongeveer 14.000 mensen, op één site samenbrengen. Het Rijksadministratief Centrum, een ware akropolis voor ambtenaren, is een symbool van een sterke, unitaire centrale staat.

Voor de bouw van dit monumentale complex wordt in de jaren 1950 de locatie van het Oratorianenklooster uitgekozen. Koning Boudewijn legt in 1958 de eerste steen. Om op te gaan in de koninklijke as herinterpreteert het project de ruimtelijke kenmerken van de reeds aanwezige instellingen. Het krijgt een panoramisch terras met uitzicht over de stad, een winderige, verheven plek waar men zich evenementen van nationaal belang kan inbeelden. Het vervangt het Panoramaplein, van waaraf men in de 19de eeuw de oude stad en het omliggende landschap kon bewonderen.

un dénivelé naturel, de près de 17 mètres, par des rampes et des jardins en terrasse, dont le plus célèbre, dessiné par René Pechère, rappelle peut-être celui du couvent d'origine. Sous ces différents niveaux se loge une imposante infrastructure de parking. On est à l'ère de la voiture reine. Enfin, si le projet compose avec la colonne du Congrès érigée par Joseph Poelaert, il introduit un nouveau repère dans la ville. À l'angle de la rue Royale et du boulevard du Jardin botanique, une tour – des finances – vient indiquer la présence d'une administration désormais passée au rang d'institution. Pièce maîtresse, son hall gigantesque n'est pas sans rappeler la salle des pas perdus du Palais de justice. Son maître d'œuvre, Hugo Van Kuyck, n'en est pas à son coup d'essai puisqu'il a construit la tour de la Prévoyance Sociale voisine en 1954. Il installera aussi dans

les années 1970 le siège de la Générale de Banque entre la rue Royale et la rue Ravenstein. Dans ces architectures qui s'ancrent à l'axe royal durant les Trente Glorieuses, c'est la modernité triomphante qui s'affiche, rappelant l'univers de *Playtime* de Jacques Tati.

De réforme en réforme, l'état fédéral et son administration ont perdu de leur superbe. Au 21e siècle, ultime symbole de l'unitarisme belge, la Cité administrative, doit être réinventée dans un projet à la fois politique, social et spatial.

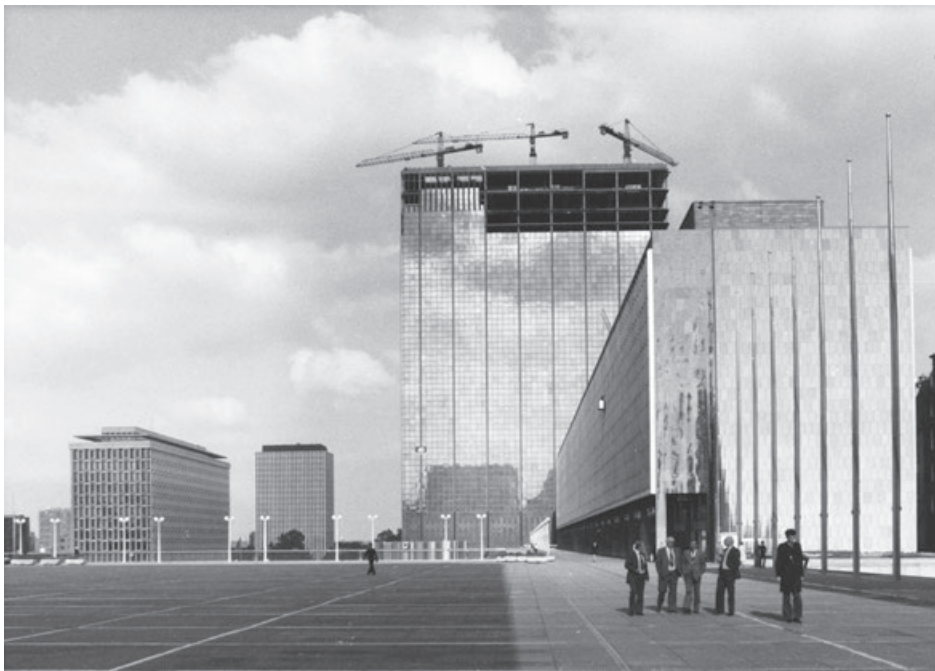
the old town and the surrounding countryside. Secondly, the complex negotiated a natural difference in altitude of almost seventeen metres by means of ramps and terraced gardens, the most famous of which, designed by René Pechère, may have recalled that of the original convent. Underneath these different levels, an imposing car park was built, cars having pride of place in the city at the time. Lastly, while the project embraced Joseph Poelaert's Congress Column, it introduced a new landmark in the city. At the corner of Rue Royale and Boulevard du Jardin Botanique, the Finance Tower marked the presence of an administration that had now become an institution. Its showpiece, the gigantic hall, is reminiscent of the waiting hall in the Palace of Justice. The architect, Hugo Van Kuyck, was no novice, having built the neighbouring Social Security Tower in 1954. In the 1970s he also built the headquarters of the Générale de Banque between Rue Royale and Rue Ravenstein. In these architectures, which were implanted in the Royal Route during the thirty years of post-war economic growth known as the *Trente Glorieuses*, triumphant modernity is displayed, reminiscent of the world of Jacques Tati's *Playtime*.

As one reform has succeeded another, the federal state and its administration have lost their attractiveness. In the twenty-first century, as the ultimate symbol of Belgian unity, the Cité Administrative must be reinvented as a political, social and spatial project.

Het complex loopt vervolgens over een natuurlijke helling van bijna 17 meter via hellende vlakken en terrastuinen, waarvan de beroemdste door René Pechère werd ontworpen en herinnert aan het oorspronkelijke klooster. Onder het gebouw bevindt zich een imposante parking. Dit is immers het tijdperk van koning auto. Ook al houdt het project rekening met de hoogte van de Congreskolom van Joseph Poelaert, het vormt een nieuw ankerpunt in de stad. Op de hoek van de Koningsstraat en Kruidtuinlaan geeft de Financietoren de aanwezigheid aan van een administratie die een instelling is geworden. Het meesterwerk is de reusachtige zaal die doet denken aan de Salle des Pas Perdus (de 'zaal van de verloren voetstappen') in het Justitiepaleis. De bouwmeester, Hugo Van Kuyck, is niet aan zijn proefstuk toe: in 1954 bouwde hij al de naburige Prévoyance

Sociale-toren (nu P&V Verzekeringen). In de jaren 1970 zal hij ook de zetel van de Generale Bank bouwen tussen de Konings- en Ravensteinstraat. In de architectuur die zich verankert op de koninklijke as wordt tijdens de Trente Glorieuses (1945–1975), de periode van wederopbouw en economische bloei na de Tweede Wereldoorlog, een triomfantelijke moderniteit tentoongespreid die doet denken aan Jacques Tati's *Playtime*.

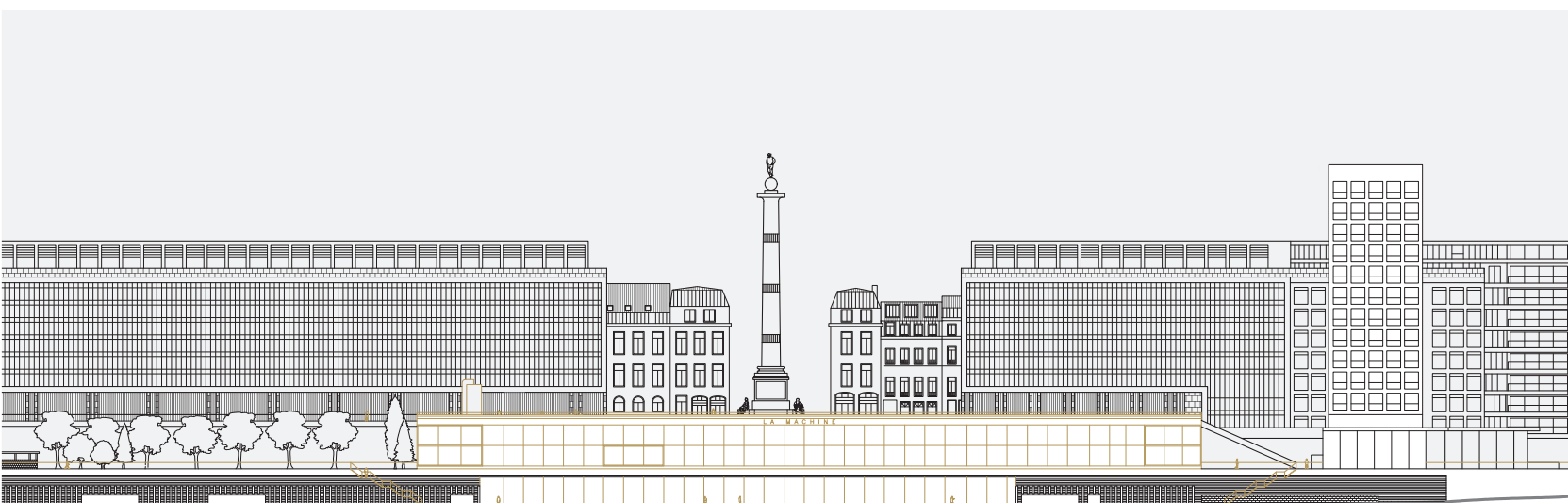
Met elke hervorming zijn de federale staat en zijn bestuur minder aantrekkelijk geworden. In de 21ste eeuw moet het Rijksadministratief Centrum, uitiem symbool van het Belgisch unitarisme, opnieuw worden uitgevonden binnen een politiek, sociaal en ruimtelijk project.

Top: The covered market in Romanesque Revival style and the monumental staircase that leads down to the city from the Congress Column.
 Below: Final work on the Cité Administrative and the Finance Tower, a landmark in the city.

A Suspended Void or the shadow of the Cité Administrative – Collage: W. Ben Amar, M. Boukari, L.-A. Prudhomme, 2020.

Conversion project of the Cité Administrative – Plan and section: S. Sentissi, V. Vandewalle, 2019.

LE PALAIS, HISTOIRE D'UN PALIMPSESTE ROYAL —

Le Palais royal de Bruxelles naît sur les décombres du Château du Coudenberg, qui abritait la Cour de Brabant, parti en flammes en 1731, dans la nuit du 3 au 4 février. Il n'a pas été reconstruit immédiatement faute de fonds. En 1774, le Gouvernement autrichien prend la décision d'araser la Cour brûlée en vue d'établir un grand parc et la place Royale. Les démolitions de l'Abbaye de Coudenberg démarrent et suivent celles des maisons du Borgendael et de la Cour d'Hoogstraeten. Dans une économie circulaire qui n'en porte pas encore le nom mais n'est pas rare à cette époque, les matériaux de l'ancienne Cour sont récupérés et réutilisés. La Ville projette d'adoucir la pente du terrain du côté de la rue Isabelle ainsi que de niveler et paver la future place – pour parvenir à l'aplanir, il faudra une année

de terre de remblais de chantiers bruxellois. Les travaux de la place s'achèvent en 1781 et l'église Saint-Jacques est consacrée six ans plus tard. Ce remodelage architectural et urbanistique modifie morphologiquement la ville et la représentation symbolique du pouvoir selon un tracé régulier et symétrique.

En 1815, le roi Guillaume Ier des Pays-Bas désire construire une résidence digne de son rang à Bruxelles. Par mesure d'économie, il décide de transformer les hôtels Bender et Belgiojoso en palais, une mission confiée à trois architectes de la Cour – Ghislain-Joseph Henry, Charles Vander Straeten et Tilman-François Suys. Il est achevé en 1829, soit une année avant la révolution belge. Si Léopold Ier s'accommode de ce palais dont il n'est pas le commanditaire, ce n'est pas le cas de son fils et successeur, Léopold II. Il est

THE PALACE, HISTORY OF A ROYAL PALIMPSEST — The Royal Palace of Brussels

was built on the ruins of Coudenberg Castle, home to the Court of Brabant. The castle went up in flames in 1731, on the night of 3 to 4 February. It was not immediately rebuilt, due to a lack of funds. In 1774 the Austrian government decided to raze the destroyed court in order to create a large park and Place Royale. Demolition of Coudenberg Abbey began, followed by the Borgendael houses and Hoogstraeten courtroom. Materials from the old court were recovered and reused (an example of a 'circular economy' long before the term was invented, a practice that was not uncommon at the time). The city planned to soften the slope on the side of Rue Isabelle and to level and pave the future square. In total, a year's worth of earth from construction sites would be needed to achieve this. Work on the square was completed in 1781 and the Church of Saint-Jacques-sur-Coudenberg was consecrated six years later. This architectural and urbanistic restructuration altered the city's morphology and the symbolic display of power according to a regular, symmetrical layout.

In 1815 King William I of the Netherlands wanted to build a residence worthy of his rank in Brussels. To save money, he decided to convert the Bender and Belgiojoso mansions into a palace, an assignment entrusted to three court architects: Ghislain-Joseph Henry, Charles Vander Straeten and Tilman-François Suys. The project was completed in 1829, a year before the Belgian Revolution. Although Leopold I was happy with this palace, which

HET PALEIS: DE GESCHIEDENIS VAN EEN KONINKLIJK PALIMPSEST —

Het Koninklijk Paleis staat op de ruïnes van het Koudenbergpaleis, dat het Hof van Brabant huisvestte en in de nacht van 3 op 4 februari 1731 in vlammen opging. Door geldgebrek werd het niet herbouwd en in 1774 besloot de Oostenrijkse regering het verbrande Hof af te breken om een groot park en het Koningsplein aan te leggen. De afbraak van de Abdij van Koudenberg begint, gevolgd door de afbraak van de huizen in Borgendael en het Hof van Hoogstraten. In een circulaire economie, die deze naam nog niet draagt maar destijds niet ongebruikelijk was, worden de materialen van het oud Hof hergebruikt. De stad wil de helling van het terrein aan de Isabellastraat afzwakken en het toekomstig plein egaliseren en bestraten. Een jaar lang wordt hiervoor aarde aangevoerd van

Brusselse bouwerven. De werkzaamheden worden voltooid in 1781 en de Sint-Jacobskerk wordt zes jaar later ingewijd. Deze architectonische en stedenbouwkundige herinrichting wijzigt de morfologie van de stad en de symbolische voorstelling van de macht volgens een regelmatig, symmetrisch tracé.

In 1815 wil koning Willem I der Nederlanden in Brussel een residentie laten bouwen die zijn rang waardig is. Om geld te besparen, laat hij Hotel Bender en Hotel Belgiojoso ombouwen tot een paleis, een opdracht die hij toevertrouwt aan drie hofarchitecten – Ghislain-Joseph Henry, Charles Vander Straeten en Tilman-François Suys. Het wordt voltooid in 1829, één jaar voor de Belgische Revolutie. Terwijl Leopold I tevreden is met dit paleis, is Leopold II, zijn zoon en opvolger, dat niet. Hij is er stellig van overtuigd dat niets

catégorique, rien de plus banal que ce long bâtiment régulier et monotone, exprimant un formalisme académique qui n'est pas à l'image de la Nation naissante. Les réceptions officielles se tiennent parfois aux Musées royaux des Beaux-Arts (1803) voisin ou au Palais des Nations (1783) en face car les salles et galeries d'apparat ne sont pas assez somptueuses à son goût. Dès sa prestation de serment, Léopold II commande à son architecte, Alphonse Balat, d'importantes transformations: les prémices des grands projets urbanistiques qu'il a pour la Belgique. Les maisons contiguës au palais sont démolies et les deux hôtels particuliers Walckiers et Belle-Vue sont liés par un pavillon au palais. Le roi obtient également une partie du Parc de Bruxelles où il fait aménager la place des Palais aux frais du contribuable. Le parc est repoussé pour générer un

espace de jardins privatisé et clôturé. Ainsi mis à distance, le Palais royal se met en scène avec une nouvelle façade que dessine l'architecte Henri Maquet. En 1904, pour revêtir ce nouveau masque, les travaux de démolition sont entamés: telle une maison de poupée monumentale, les salons d'apparat et les chambres s'ouvrent à la vue de tout le monde. Le roi est nu! Le chantier s'éternise et, à la mort du souverain en 1909, il n'est pas terminé. Depuis lors, le Palais royal n'a plus subi de modifications aussi structurelles.

he did not commission, this was not the case for his son and successor, Leopold II. For him, nothing could be more banal than this long, regular and monotonous building, an expression of academic formalism that did not reflect the true image of the emerging nation. Official receptions were sometimes held in the neighbouring Royal Museums of Fine Arts (1803) or in the Palace of Nations (1783) opposite, as the ceremonial rooms and galleries of the palace were not sumptuous enough for his liking. As soon as he was sworn in, Leopold II commissioned his architect, Alphonse Balat, to carry out major transformations: these marked the start of the great urban-planning projects he had in mind for Belgium. The houses next to the palace were razed and the two private Walckiers and Belle-Vue mansions were connected to the palace by a pavilion. The king also appropriated part of Brussels Park, where he had the Place des Palais laid out at the taxpayers' expense. The park was trimmed back to create a private and fenced garden area. The Royal Palace was thus set back from the street and was given a new façade designed by architect Henri Maquet. In 1904, in order to put on this new front, demolition work began: like a monumental doll's house whose front had been opened, the state rooms and bedrooms were visible to one and all. The king had no clothes! Construction work dragged on and was unfinished by the time the king died in 1909. Since then, the Royal Palace has not undergone any such structural changes.

banaler kan zijn dan dit lange, regelmatige en monotone gebouw met zijn academisch formalisme dat niet strookt met het beeld van de opkomende natie. Omdat naar zijn smaak de ceremoniële zalen en galerijen niet weelderig genoeg zijn, vinden officiële ontvangsten soms plaats in de aangrenzende Koninklijke Musea voor Schone Kunsten (1803) of in het Paleis der Natie (1783) aan de overkant. Bij zijn eedaflegging geeft Leopold II zijn architect, Alphonse Balat, opdracht tot grote verbouwingen. Dit is de start van de grote stedenbouwkundige projecten die hij voor België in gedachten heeft. De huizen naast het paleis worden afgebroken en Hotel Walckiers en Hotel Bellevue worden door een paviljoen met het paleis verbonden. De koning verwerft ook een deel van het Warandepark, waar hij op kosten van de belastingbetaler het Paleizenplein laat aanleggen. Het

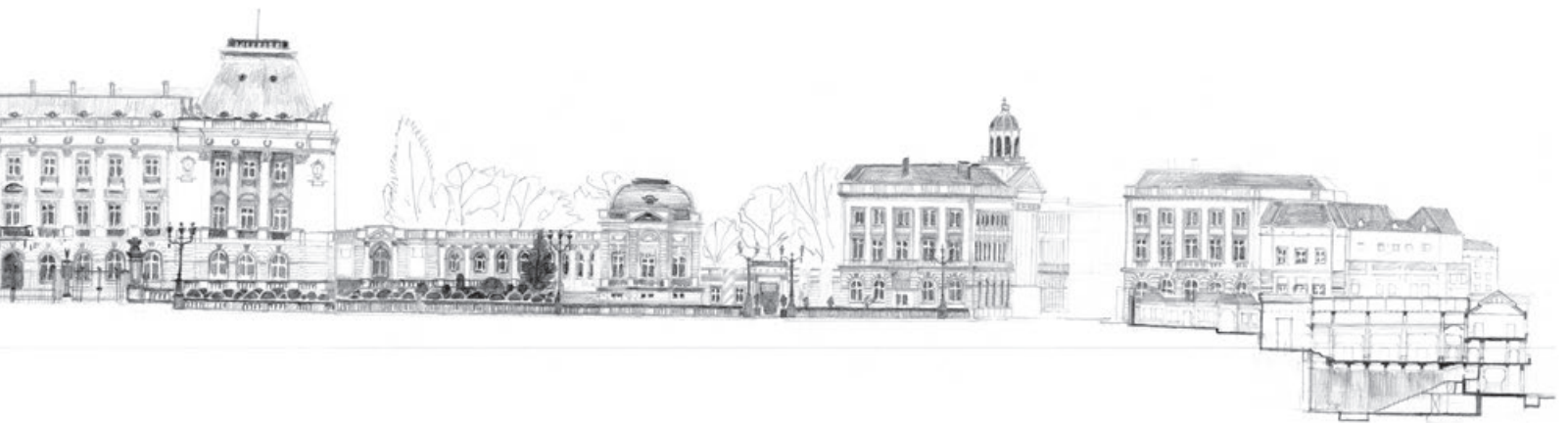
park wordt teruggedrongen om een privé, omheind tuinge-deelte te creëren voor het paleis. Het wordt zo op afstand geplaatst en krijgt een nieuwe gevel, ontworpen door architect Henri Maquet. Om het paleis in zijn nieuwe jasje te steken, wordt in 1904 met de afbraak begonnen: als een monumentaal poppenhuis worden de staatsievertrekken en slaapkamers voor iedereen zichtbaar. De koning staat letterlijk in zijn hemd! De bouw sleept aan en bij de dood van de vorst in 1909 zijn de werken nog steeds niet voltooid. Sindsdien heeft het Koninklijk Paleis nooit nog dergelijke structurele veranderingen ondergaan.

Front elevation of the Royal Palace – Hand drawing: A. Grillet, 2020.

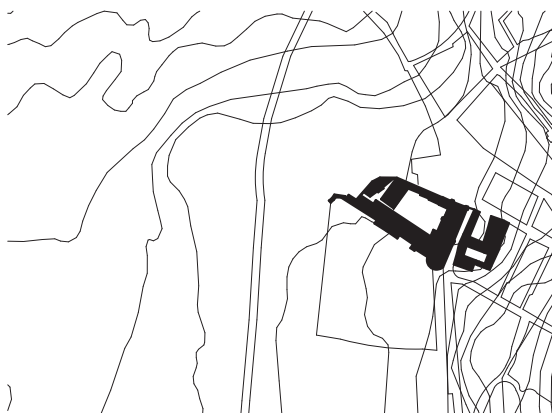
From left to right: View of the old palace façade, c. 1845; view of the palace and park, c. 1900; transformation work on the façade of the palace, under the direction of architect Henri Maquet, c. 1905; reconstruction of the palace façade, 1906; view of the palace and front gardens, 1910–20

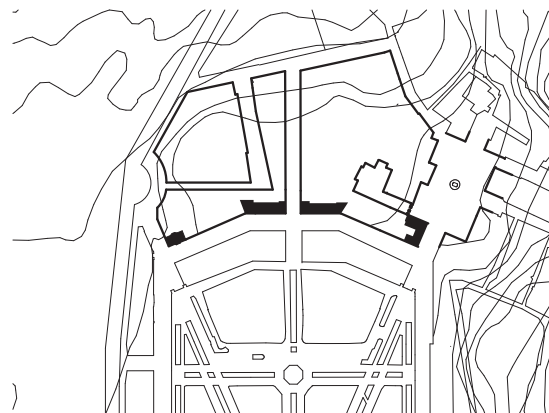
116. Bruxelles Palais du Roi
Brussels King's Hall

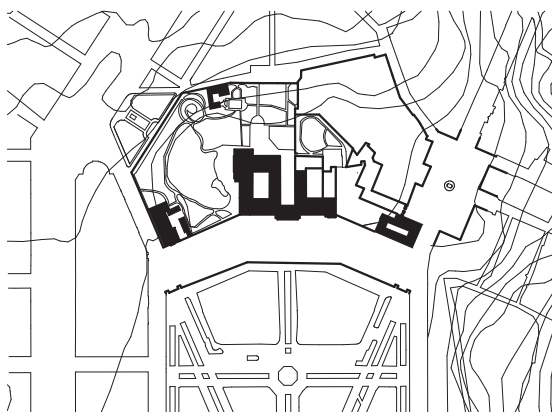
View of the palace from Brussels Park – Hand drawing: B. Polomé, 2004.

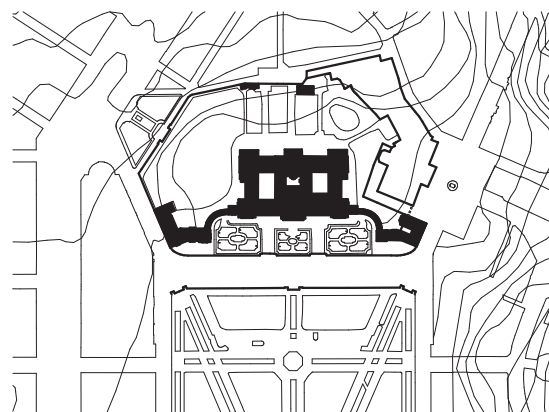
a.

b.

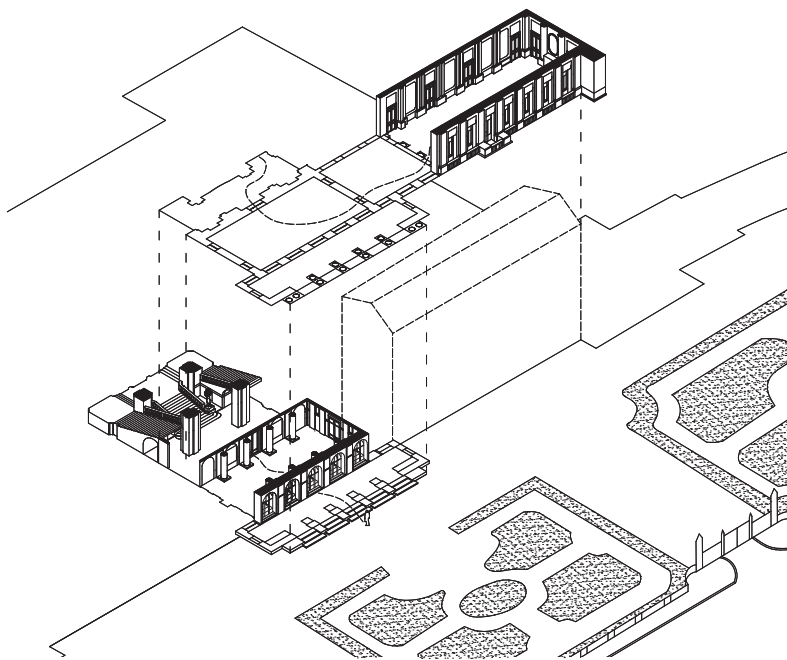
c.

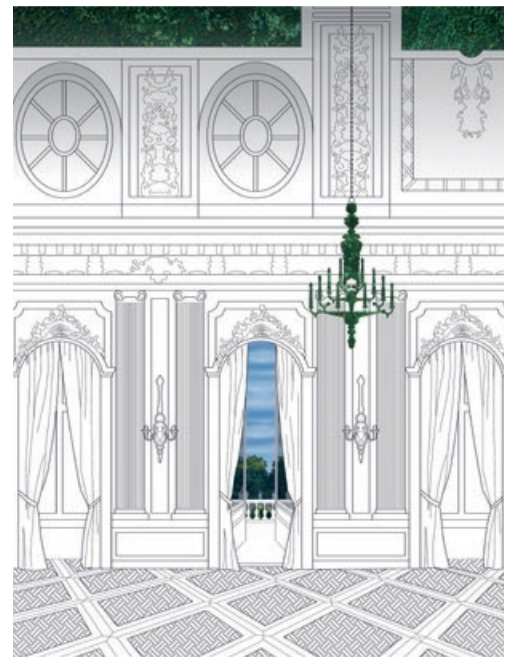
d.

Gradual conversion of Coudenberg Castle into the Royal Palace – Plans: M. Legrand, M. Hertoghe, N. Snoy, 2021.

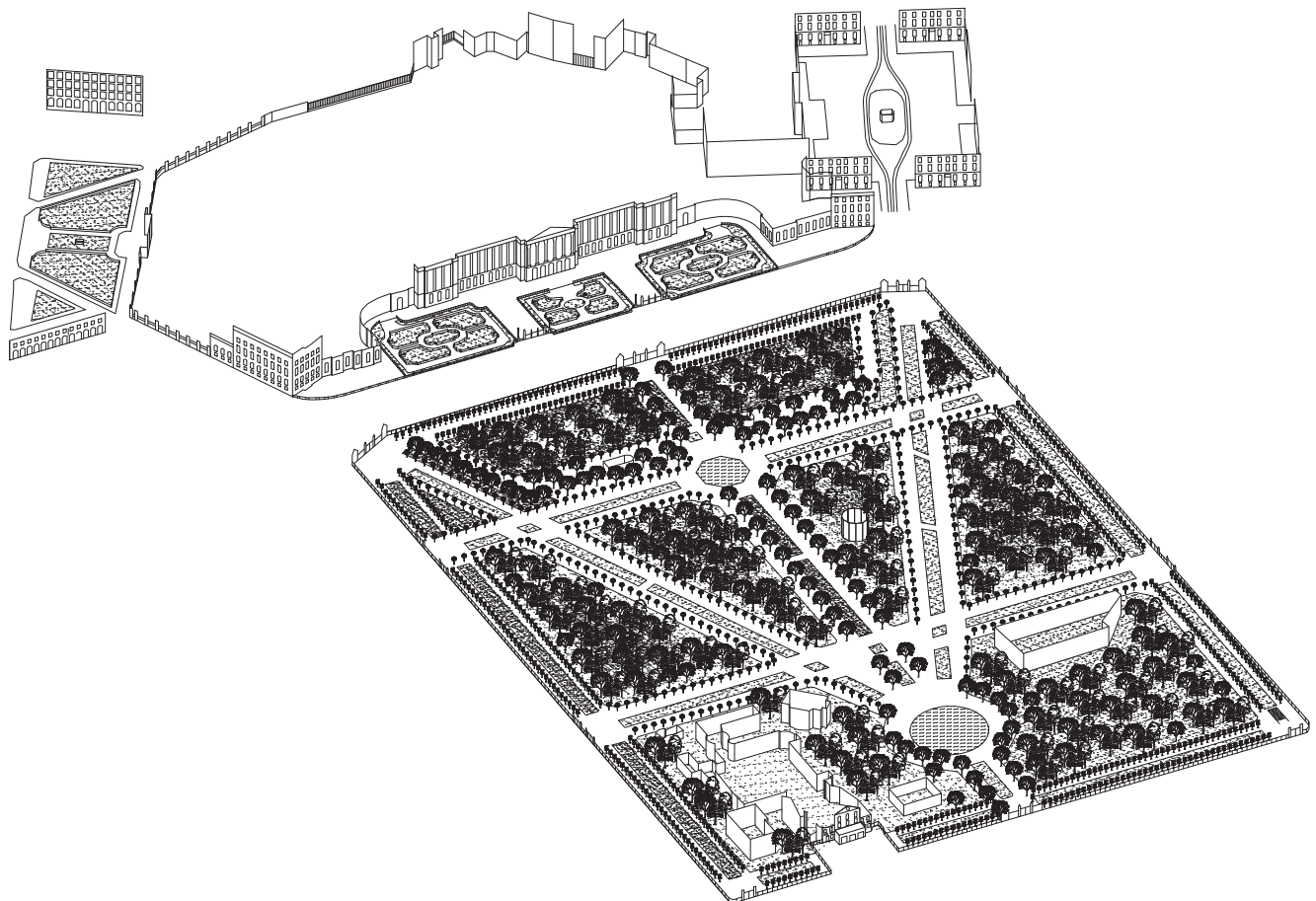
a. 1731, before the fire b. 1779, after the re-levelling of the district and the construction of four town houses
c. 1830, at the independence of Belgium d. 1865, from the reign of Leopold II to the present day.

Main staircase and Hall of Mirrors of the Royal Palace –
Axonometry: M. Legrand, M. Hertoghe, N. Snoy, 2021.

From the Royal Palace to the city for a speech on
the balcony – Perspective: M. Legrand, M. Hertoghe,
N. Snoy, 2021.

Public spaces around the Royal Palace block – Axonometry: M. Legrand, M. Hertoghe, N. Snoy, 2021.

L'OBSESSION POUR LES PANORAMAS — Majeures à Bruxelles et ancrées comme repères dans la ville, les places Poelaert, Royale et de la Colonne du Congrès forment des espaces vides emblématiques, offrant des panoramas. L'obsession pour ces lieux d'articulation dans l'aménagement urbain mène à étudier des liaisons physiques entre le haut et le bas de la ville. La corniche bruxelloise est un lieu prisé et caractéristique que même Fernando Pessoa, grand poète portugais, décrit dans un de ses livres sur Lisbonne, avec qui la capitale partage une topographie forte. Plat pays, vraiment?

Beaucoup de projets vont s'obstiner à relier l'axe royal, situé sur la crête, au bas de la ville, avec toutes sortes de rues en courbe et contrecourbe ou des escaliers et des rampes. Le Palais de justice, par exemple, déploie un

système de rampes qui donne accès aux Marolles. À travers les âges, nombreux sont les projets qui ont cherché à manipuler cette topographie pour la gérer⁶. Ces réflexions vont trouver une caisse de résonance exceptionnelle lors des grands travaux qu'exige la jonction ferroviaire souterraine liant les Gares du Nord et Midi. Lorsque les ingénieurs se rendent compte qu'il est impossible de forer dans les sables bouillants bruxellois, l'emprise du chantier à ciel ouvert va devenir colossale et une série de nouveaux équipements (Hôpital Saint Jean, Banque Nationale, ...) vont donner corps aux boulevards créés en surface.

Au cœur de la Seconde Guerre mondiale, un dialogue compétitif est organisé par la Ville et le Ministère des Communications, qui piocheront allègrement dans les propositions de certains protagonistes. Jules Ghobert, en

OBSESSED BY PANORAMAS — Place Poelaert, Place Royale and the Congress Column are major squares in Brussels and landmarks in the city. These emblematic urban voids offer panoramic views. The obsession with these areas of articulation in urban planning underlines the need to study the physical connections between the city's upper and lower parts. The Brussels ledge is a popular and characteristic place that even Fernando Pessoa, the great Portuguese poet, described in one of his books about Lisbon, whose topography resembles that of Brussels. A flat country, really?

Many projects would insist on linking the Royal Route, located on the ridge, to the lower part of the city, with all sorts of curved streets, as well as stairs and ramps. The Palace of Justice, for example, features a system of ramps providing access to the Marolles. Throughout the ages, many projects have sought to manipulate this topography in their attempt to manage it.⁶ These reflections would be taken into account during the major works required for the underground railway junction linking the North and South stations. When the engineers realized that it was impossible to drill into the loose sand of the city, the open-air construction site became colossal and a series of new facilities (Hôpital Saint-Jean, National Bank, ...) gave shape to the boulevards created on the surface.

During World War II, a competitive dialogue was organized by the city authorities and the ministry of communications, which happily drew on the proposals of certain protagonists.

EEN OBSESSIE VOOR PANORAMA'S — Het Poelaertplein, Koningsplein en Congresplein zijn belangrijke plekken in Brussel en zijn verankerd als herkenningspunten in de stad. Ze vormen iconische lege ruimten die een panoramisch uitzicht bieden. De obsessie met deze scharnierplaatsen in het stadsontwerp leidt tot de studie van de fysieke verbindingen tussen de boven- en benedenstad. De Brusselse 'corniche' is een trendy en karakteristieke plek die zelfs Fernando Pessoa, groot Portugees poëet, beschrijft in een van zijn boeken over Lissabon, een stad die eveneens een sterke topografie heeft. Toch niet zo vlak, dat vlakke land...

Veel projecten willen de koninklijke as, die zich op de heuvelrug bevindt, verbinden met de benedenstad met allerlei straten die buigen en tegenbuigen, of met trappen en hellingen. Zo beschikt het Justitiepaleis over een

systeem van hellingen die toegang verschaffen tot de Marollen. In de loop der eeuwen werd bij tal van projecten de topografie aangepast in een poging ze te beheersen.⁶ Deze overwegingen speelden ook een belangrijke rol bij de grote werken voor de ondergrondse spoorverbinding tussen het Noord- en Zuidstation. Toen de ingenieurs merkten dat het onmogelijk was om in het mulle zand van Brussel te boren, ontstond er een kolossale openluchtweg en gaf een reeks nieuwe voorzieningen (Kliniek Sint-Jan, Nationale Bank, ...) vorm aan de boulevards die bovengronds werden aangelegd.

In volle Tweede Wereldoorlog werd een concurrentiegericht dialoog georganiseerd door de Stad en het Ministerie van Communicatie, waarbij in het wilde weg werd voortgebouwd op de voorstellen van bepaalde protagonisten. Jules

continuité avec les travaux colossaux de terrassements du Parc de Bruxelles, propose de relier haut et bas de la ville avec de grandes terrasses (quelques années plus tard il sera l'auteur du nouvel aménagement du Mont des Arts et de la place de l'Albertine); Mario Knauer lui aussi renforce cette corniche par la création de terrasses; Henry Lacoste relie quant à lui l'architecture néoclassique de la rue Royale et le bas médiéval par une série de séquences spatiales thématiques; Georges Ricquier trace des places tellement monumentales qu'elles articulent *de facto* haut et bas. Par exemple, il relie d'un seul tenant la Colonne du Congrès à la place des Martyrs.

Pour dire la récurrence du thème, lorsque le Groupe Alpha réalise, entre 1962 et 1967, la planification des plans de secteurs pour Bruxelles et ses 19 communes, il y a derrière

ce plan l'idée de mettre en évidence à la fois la topographie (les vallées de la Senne et du Maelbeek, et entre elles l'épéron support de l'axe royal) et des lieux clés, destinés à de nouvelles architectures métropolitaines dont la future Cité administrative. La rue Royale se prolonge naturellement vers Schaerbeek et la corniche, à l'échelle du paysage, s'étire jusque dans le parc Duden, à Forest. Apparaît une grande perspective qui révèle un autre panorama encore sur Bruxelles, toujours en lien avec le Tracé royal.

Jules Ghobert, following on from the colossal earthworks in Brussels Park, linked the upper and lower parts of the city by means of large terraces (a few years later he designed the new Mont des Arts and Place de l'Albertine); Mario Knauer also reinforced this ledge by creating terraces; Henry Lacoste linked the neoclassical architecture of Rue Royale and the medieval lower town by a series of thematic spatial sequences; Georges Ricquier designed squares that were so monumental that they *de facto* linked the lower and upper towns. For example, he drew a direct connection from the Congress Column to Place des Martyrs.

The theme kept on recurring. When the Alpha Group drew up, between 1962 and 1967, the sector plans for the city and its nineteen municipalities, the idea was to highlight both the topography (the valleys of the Senne and Maelbeek, and between them the spur supporting the Royal Route) and key sites intended for new metropolitan construction, including the future Cité Administrative. Rue Royale naturally extended towards Schaerbeek while the ledge, on the scale of the landscape, stretched as far as Duden Park in the municipality of Forest. A large perspective was thus created, revealing yet another panorama of Brussels, always in direct connection with the Royal Route.

Ghobert verbond, in het verlengde van de kolossale grondwerken in het Warandepark, de boven- en benedenstad met grote terrassen (enkele jaren later zou hij ook zorgen voor de nieuwe aanleg van de Kunstberg en de Albertina). Ook Mario Knauer versterkte deze richel door terrassen aan te leggen. Henry Lacoste verbond de neoklassieke architectuur van de Koningsstraat en de middeleeuwse benedenstad met een reeks thematische ruimtelijke sequenties. Georges Ricquier ontwierp pleinen die zo monumentaal waren dat ze *de facto* een verbinding vormden tussen de boven- en benedenstad. Zo verbond hij de Congreskolom in één stuk met het Martelarenplein.

En het thema bleef terugkomen. In de sectorplannen voor Brussel en haar 19 gemeenten, tussen 1962 en 1967 opgesteld door de Groupe Alpha, lag de focus op zowel de

topografie (de valleien van de Zenne en de Maalbeek, en daartussen de uitloper die de koninklijke as ondersteunt) als op de belangrijkste locaties bestemd voor nieuwe grootstedelijke architectuur, waaronder het Rijksadministratief Centrum. De Koningsstraat strekt zich natuurlijk uit in de richting van Schaarbeek en de richel strekt zich, op de schaal van het landschap, uit tot aan het Dudenpark in Vorst. Zo verschijnt een groot perspectief dat weer een ander beeld van Brussel laat zien, nog steeds verbonden met de koninklijke as.

Panorama from Place Poelaert – Hand drawing: C. Cornu, 2006.

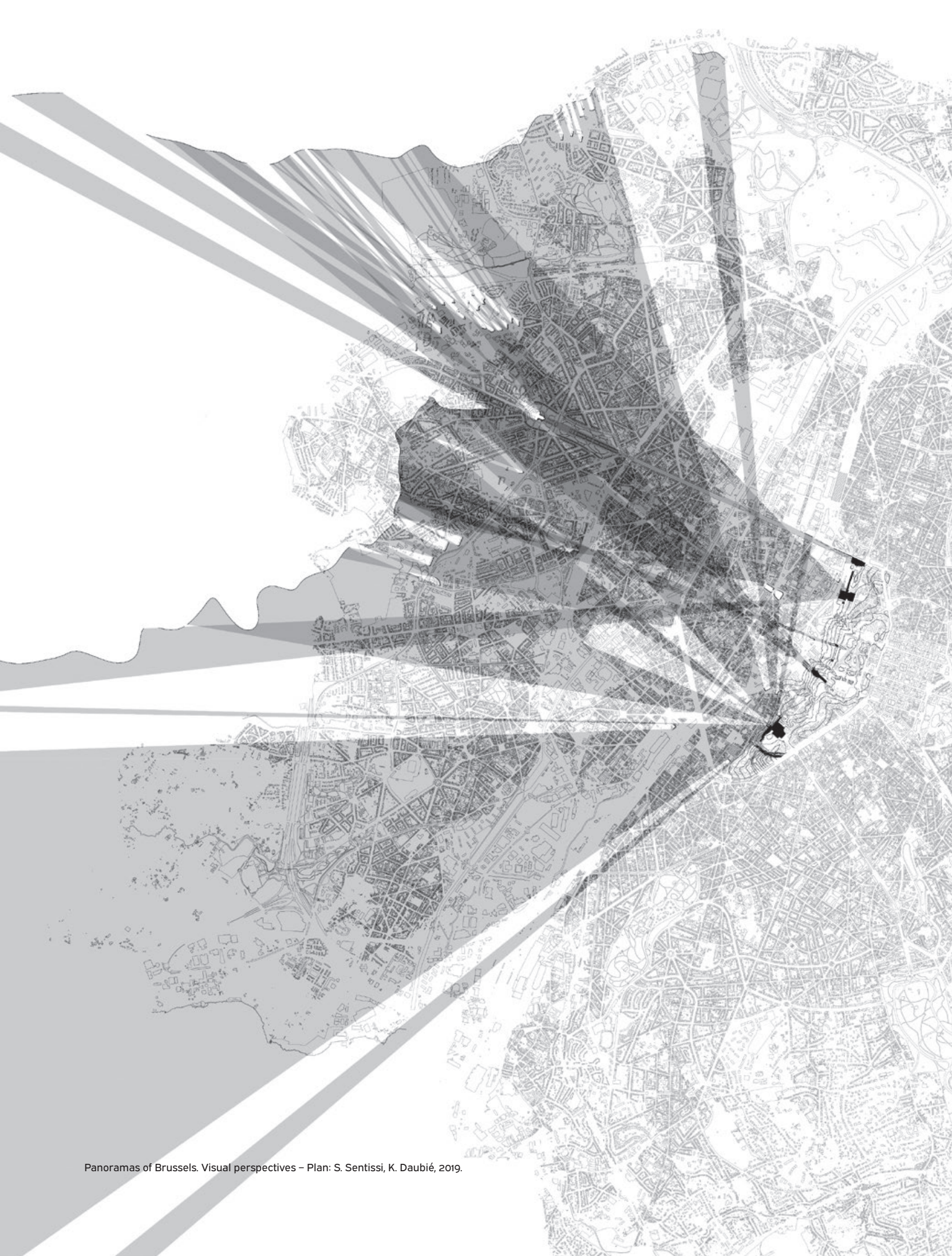
Panorama from Place Poelaert – Hand drawing: E. Bechet, 2006.

Project for the establishment of the Palace of Justice (creation of the esplanade, layout of Rue de la Régence, junction with Avenue Louise, development of a semicircular inclined plane from which three roads lead towards the Marolles), anon., n.d. (reproduced on the Popp plan, 1866).

Panorama from Place Poelaert – Collage: M. Vanderveken, 2019.

Panoramas of Brussels. Visual perspectives – Plan: S. Sentissi, K. Daubié, 2019.

Panorama from Place Royale – Hand drawing: L. C. Roland, 2004.

Church of Saint-Jacques-sur-Coudenberg and Place Royale – Hand drawing: V. Fontesse, 2006.

View of the Palace of Justice from Duden Park and the pavilion designed by Piovenefabi for Parckdesign 2016 – Photo: Julie Guinches, 2016.

Panorama from the Cité Administrative – Collage: S. Cleven, N. Halleux, 2019.

DANS ÉCHAFAUDAGE, IL Y A ÉCHAFAUD — En 1543, André Vésale, anatomiste marollien qui fait progresser la science grâce à des dissections publiées *De humani corporis fabrica*. La légende voudrait qu'il soit allé fureter parmi les ossements du Galgenberg pour les étudier. Le Galgenberg ou Mont des Potences est un ancien quartier du centre-ville de Bruxelles juché au sommet d'une colline. Au 16e siècle, la butte est le théâtre des exécutions capitales. « Comme les suppliciés n'ont pas droit à la sépulture, les pendus se balancent au gré des vents, déchiquetés par les oiseaux et les rats, jusqu'au jour où les débris de squelettes s'effondrent sur le sol et où les chiens viennent ronger les restes. »⁷ Ce lieu macabre a laissé place au colossal Palais de justice. Il surplombe le quartier populaire des Marolles, à l'endroit même où, moins de trois siècles auparavant, les pendus étaient exposés.

La nécessité d'un nouveau Palais de justice naît peu après l'indépendance de la Belgique⁸. Les sites initiaux envisagés pour son implantation ne font pas l'unanimité, parce qu'ils nuisent à la perception de la monumentalité désirée ou s'éloignent de l'actuel Pentagone. La Ville s'y oppose pour des raisons de prestige et de recettes fiscales : elle n'entend pas renoncer à la présence de l'institution judiciaire sur son sol. Ce sont les mêmes raisons avancées pour le refus d'implanter en 1815 le Palais royal *extra muros*. La nécessité de relier le bois de la Cambre par la future avenue Louise au centre-ville finit par imposer le site d'implantation que l'on connaît.

La colline promontoire participe à l'effet de domination du droit et de la justice qui se veut désormais démocratique. Ce palais doit synthétiser l'idéologie et la pensée de la

SCAFFOLD, SCAFFOLDING — In 1543 Andreas Vesalius, a Marolles-born anatomist who advanced science thanks to his dissections, published *De humani corporis fabrica* (On the fabric of the human body). Legend has it that he collected bones on the Galgenberg to study them. The Galgenberg (Gallows Hill) is an old district in the centre of Brussels perched on the top of a hill. In the sixteenth century, the hill was the site of public executions. 'Since the executed had no right to a burial, the hanged men swayed in the wind, were torn apart by birds and rats, until the day when their skeletal remains fell to the ground and the dogs came to gnaw on them.'⁷ This macabre place gave way to the colossal Palace of Justice, which towered over the working-class Marolles district on the very spot where, less than three centuries earlier, the hanged men were displayed.

The need for a new courthouse arose shortly after Belgium's independence.⁸ The initial sites selected for its construction did not have unanimous support, either because they were insufficiently monumental or because they were too far from the current Pentagon. The city was opposed for reasons of prestige and tax revenue: it was intent on retaining the judicial institution on its territory. (These same reasons were given for the refusal to build the Royal Palace outside the ramparts in 1815.) The need to link the Bois de la Cambre to the city centre via the future Avenue Louise eventually led to the current site being chosen.

OVER DE STELLING IN TERECHTSTELLING — In 1543 publiceerde Andreas Vesalius, een anatoom uit de Marollen die de wetenschap vooruithielp door lijken te ontleden, zijn boek *De humani corporis fabrica*. Volgens de legende ging hij tussen de botten van de Galgenberg snuffelen om ze te bestuderen. De Galgenberg is een oude wijk in het centrum van Brussel, gelegen op de top van een heuvel. In de 16de eeuw werden op deze heuvel de doodvonnissen voltrokken. "Omdat de gemartelden niet begraven mogen worden, worden de gehangenen door de wind heen en weer geslingerd, verscheurd door vogels en ratten, tot op de dag dat de skeletresten op de grond vallen en de honden ze komen oppeuzelen."⁷ Deze macabere plek maakte plaats voor het kolossale Justitiepaleis. Het gebouw kijkt uit over de volkswijk de Marollen, precies op de plaats waar nog

geen drie eeuwen eerder de veroordeelden hun laatste ademtocht uitbliezen.

De behoefte aan een nieuw justitiepaleis ontstaat kort na de onafhankelijkheid van België.⁸ De aanvankelijk voorgestelde plaatsen voor de inplanting ervan worden niet unaniem goedgekeurd, omdat ze afbreuk doen aan de gewenste monumentaliteit of te ver verwijderd zijn van de huidige Vijfhoek. De stad verzet zich hiertegen om redenen van prestige en belastinginkomsten: ze is niet van plan de aanwezigheid van de gerechtelijke instelling op haar grondgebied te laten schieten. Om diezelfde redenen wordt in 1815 ook geweigerd om het Koninklijk Paleis *extra muros* te bouwen. De noodzaak om het Ter Kamerenbos via de toekomstige Louizalaan met het stadscentrum te verbinden, leidt uiteindelijk tot de keuze van de huidige locatie.

société bourgeoise de l'époque et de la première génération des fondateurs de la Belgique. Un grand concours d'architecture est organisé pour cette occasion rare mais aucune des 28 propositions déposées ne répond au programme. La Ville confie alors le projet à l'un de ses fonctionnaires, Joseph Poelaert, qui opte pour des proportions gigantesques, exagérées. On y observe de multiples emprunts à l'architecture gréco-romaine – colonnades, frontons, attiques, bas-reliefs. Lorsqu'il est inauguré en 1883, le Palais de justice est le plus grand bâtiment d'Europe. Il forme un rectangle de 150 sur 160 mètres, soit 20 000 m² de surface bâtie au sol et 6 000 m² de cours intérieures (huit au total) pour l'éclairage naturel. Son dôme culmine à 149 mètres de hauteur. D'imposantes fondations en maçonnerie sont nécessaires pour concilier un dénivelé de pratiquement 20 mètres.

Sa silhouette apparaît et disparaît à mesure que l'on se déplace dans les ruelles en contrebas, comme une surveillance, un œil omniprésent. Cet aspect théâtralisé de la justice sonne aujourd'hui comme une fatalité: lieu d'échafaud à l'origine, le palais est enchâssé dans une immense cage d'échafaudages d'acier depuis 1986. Puisse-t-elle être le symbole d'une reconstruction plutôt que d'une décrépitude.

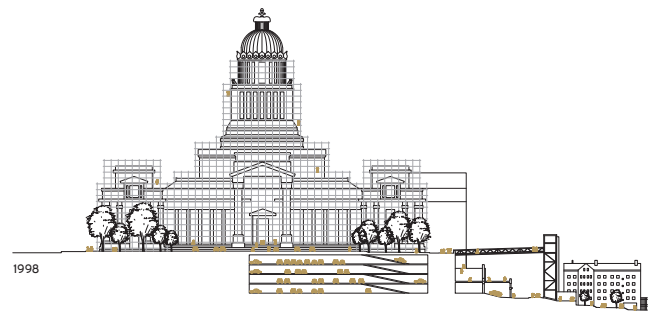
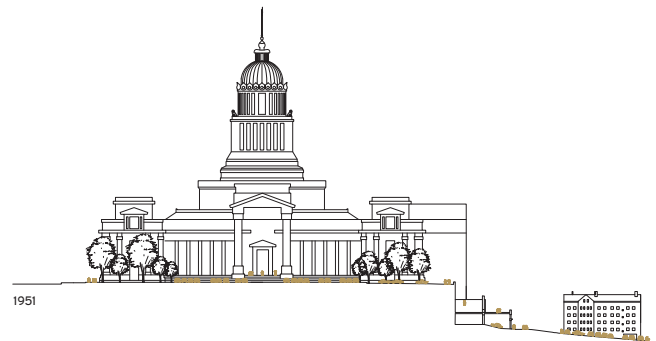
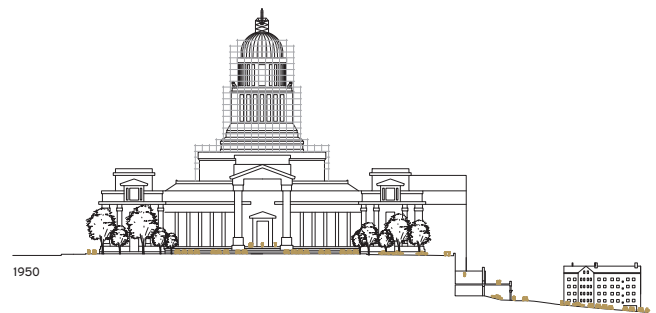
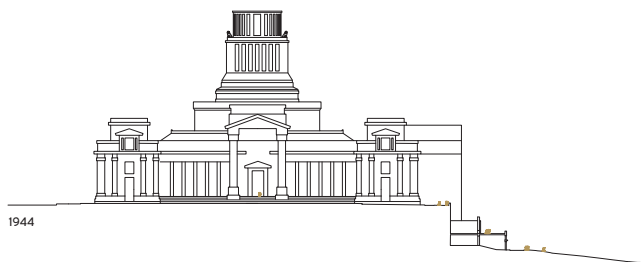
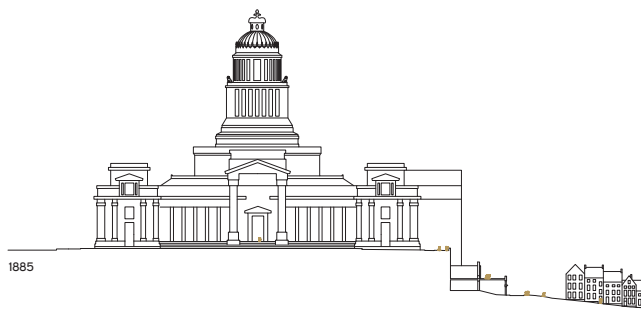
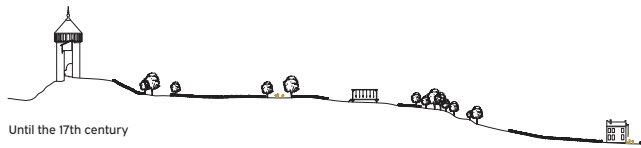
The choice of the promontory was intended to convey the dominance of law and justice, which now claimed to be democratic. The palace had to synthesize the ideology and thinking of the bourgeois society of the time and the first generation of Belgium's founders. A major architectural competition was organized for this rare occasion, but none of the twenty-eight proposals met the programme. The city then entrusted the project to one of its officials, Joseph Poelaert, who opted for gigantic, outsized proportions. The project borrowed heavily from Graeco-Roman architecture: colonnades, pediments, attics and bas-reliefs. Upon its inauguration in 1883, the Palace of Justice was the largest building in Europe. It makes up a rectangle of 150 by 160 metres, with 20,000 square metres of floor space and 6,000 square metres of interior courtyards (eight in total) for natural lighting. Its dome reaches a height of 149 metres. Imposing masonry foundations were required to accommodate a difference of almost twenty metres between the Marolles district and the main entrance to the palace.

The outline of the building keeps coming into view as one moves through the alleys below, hovering above like an all-seeing eye. This theatricalized staging of justice sounds today like an inevitability: originally a gallows hill, the palace has been encased in a vast cage of steel scaffolding since 1986. Hopefully this cage can be a symbol of reconstruction rather than decay.

De heuvelrug versterkt de dominantie van rechtsregels en rechtspraak, die nu democratisch wil zijn. Dit paleis moet een synthese vormen van de ideologie en het denken van de heersende burgerlijke maatschappij en de eerste generatie stichters van België. Voor deze zeldzame gelegenheid wordt een grote architectuurwedstrijd uitgeschreven, maar geen van de 28 ingediende voorstellen voldoet aan het programma. De stad vertrouwt het project vervolgens toe aan een van haar ambtenaren, Joseph Poelaert, die kiest voor gigantische, overdreven proporties. We zien veel ontleningen aan de Grieks-Romeinse architectuur – zuilengalerijen, frontons, attieken, bas-reliëfs. Bij zijn inhuldiging in 1883 is het Justitiepaleis het grootste gebouw van Europa. Het vormt een rechthoek van 150 bij 160 meter, met 20.000 m² vloeroppervlak en 6.000 m² binnenplaatsen (acht in totaal)

voor natuurlijke verlichting. De koepel is 149 meter hoog. Imposante funderingen van metselwerk zijn nodig om een hoogteverschil van bijna twintig meter op te vangen.

Zijn silhouet verschijnt en verdwijnt in de straten, als een alomtegenwoordige bewaker. Dit theatrale aspect van het gerecht klinkt vandaag noodlottig: het paleis, gebouwd op wat vroeger een plaats van terechtstelling was, staat sinds 1986 volledig in de stellingen. Hopelijk worden zij een symbool van wederopbouw, niet van verval.

Conversion of the Galgenberg site into a courthouse (Palace of Justice) – Sections: G. Courtois, 2020.

View of the Palace of Justice, 1930.

Justicia, Pieter Bruegel the Elder, 1559 (detail).

DÉFILER POUR EXISTER — Durant les premiers siècles de son existence, Bruxelles est dirigée par un régime politique contrôlé par sept familles⁹ qui ont la mainmise sur les droits politiques, économiques et juridiques. Avec le temps, les artisans et les commerçants, sur qui repose concrètement l'économie, revendiquent le droit d'association et d'entraide. Des révoltes ont lieu et la négociation agitée avec les lignages aboutit à l'organisation des corporations. Elles forment des entités morales et constituent un puissant moyen d'émancipation sociale et politique. De nature économique, elles présentent aux clients la garantie d'un savoir-faire et à leurs membres la protection contre la concurrence. Ainsi se constituent ces institutions «immatérielles». Les corporations sont représentées au sein du gouvernement de la Ville dans un fragile partage du

pouvoir politique qui doit sans cesse être renégocié par les corporations.

Pour la première fois, au milieu du 14e siècle, une procession en l'honneur de Notre-Dame du Sablon est organisée par le Grand Serment des Arbalétriers¹⁰ – défenseurs de la ville de Bruxelles. Les corporations défilent à cette occasion. Cette procession est évidemment un moment communautaire pour la paroisse, mais, elle devient surtout une manifestation de cohésion pour les corporations, destinée à renforcer le lien entre elles, la Ville et son prince. Cette marche rituelle, passant par les lieux marquants de la ville, institue et conforte l'ordre de la société. Constitué en file, le cortège est identifiable par des signes, et descend du Sablon¹¹ à la Grand-Place¹². Par cette action sur la vie et l'espace publics, les corporations saisissent l'opportunité

MARCHING TO EXIST — During the first centuries of its existence, Brussels was governed by a political regime ruled by seven families⁹ that controlled political, economic and judicial rights. Over time, craftsmen and merchants, on whom the economy was de facto based, demanded rights of association and mutual aid. After several revolts and turbulent negotiations with the lineages, guilds were organized. These legal entities were a powerful means of social and political emancipation. Economic in nature, they guaranteed customers a certain know-how and their members protection from competition. This is how these 'immaterial' institutions were formed. The guilds were represented in the city government but they constantly had to renegotiate this fragile political balance of power.

For the first time, in the mid fourteenth century, a procession in honour of Our Lady of the Sablon was organized by the Great Oath of the Crossbowmen,¹⁰ defenders of the city of Brussels. The guilds marched through the city on this occasion. This procession was obviously a community event for the city, but it was above all a demonstration of cohesion for the guilds, intended to strengthen the bond between them, the city and its prince. This ritual march took place in the city's key sites, established and reinforced the social order. The procession walked in line, with the guilds identifiable by signs. It descended from the Sablon¹¹ to the Grand Place.¹² By showing themselves in the midst of the public space, the guilds seized the political opportunity to show their alliances, their presence and their

DEFILEREN OM TE BESTAAN — Tijdens de eerste eeuwen van haar bestaan wordt Brussel bestuurd door een politiek regime waarin zeven families⁹ de politieke, economische en juridische rechten in handen hebben. In de loop der tijd eisen de ambachtslieden en handelaren, waarop de economie in de praktijk is gebaseerd, het recht van vereniging en wederzijdse hulp op. Er vinden opstanden plaats en de woelige onderhandelingen met de families leiden tot de organisatie in gilden. De gilden vormen juridische entiteiten en zijn een krachtig middel tot sociale en politieke emancipatie. Ze zijn economisch van aard en bieden hun klanten de garantie van vakkennis en hun leden bescherming tegen concurrentie. Het zijn als het ware immateriële instellingen. De gilden zijn in het stadsbestuur vertegenwoordigd binnen een broze verdeling van de politieke

macht, waarover door de gilden voortdurend opnieuw moet worden onderhandeld.

In het midden van de 14de eeuw wordt voor het eerst een processie ter ere van Onze-Lieve-Vrouw van de Zavel georganiseerd door de Grote Eed van de Kruisboogschutters,¹⁰ de verdedigers van de stad Brussel. Bij deze gelegenheid defileren de gilden door de stad. Deze processie is uiteraard een moment waarop de parochie samenkomt, maar ze wordt vooral een uiting van cohesie voor de gilden, bedoeld om de band tussen hen, de stad en haar vorst te versterken. Deze rituele wandeling langs de belangrijkste plaatsen van de stad vestigt en versterkt de sociale orde. De stoet loopt in een rij, is herkenbaar aan tekens, en daalt af van de Zavel¹¹ naar de Grote Markt.¹² Door deze actie in het publieke leven en de publieke ruimte grijpen de gilden

politique de manifester leurs alliances, leur présence et leur force. Les corps constitués montrent les liens qui les unissent. S'ils prêtent allégeance au prince en défilant devant lui, ils font passer en même temps leur message: régner, c'est assurer l'épanouissement de la ville et de ses habitants. Cette procession originelle évolue et progressivement s'apparente à un cortège mondain dont les revendications varient chaque année. La sortie de 1549, à l'occasion de la présentation par l'empereur Charles Quint de son fils et successeur, le futur roi Philippe II, est la plus mémorable. En ce dimanche de Pentecôte, les corporations, les serments armés, le patriciat de Bruxelles ainsi que la noblesse et le haut clergé défilent unis, prospères et fiers. C'est l'*Ommegang*¹³, qui est rejoué aujourd'hui annuellement sous forme de spectacle.

Les processions bruxelloises connaissent aujourd'hui d'autres formes. La Zinneke Parade ou encore le carnaval sauvage issu des Marolles peuvent s'apparenter à de réelles institutions qui célèbrent la diversité des quartiers bruxellois: ode à la fête et au joyeux désordre.

strength. The constituted bodies incarnated the bonds that united them. While they pledged their allegiance to the prince by marching in front of him, they also conveyed their message: to rule is to ensure the development of the city and its inhabitants. This original procession evolved and gradually became a social procession whose demands varied year after year. The most memorable was the 1549 procession, on the occasion of the presentation by Emperor Charles V of his son and successor, the future King Philip II. On Pentecost Sunday, the guilds, the armed oaths and the city's patriciate as well as the nobility and high clergy marched united, prosperous and proud. This was the *Ommegang*, which today is performed annually.¹³

Today, processions in the city have taken on other forms. The Zinneke Parade and the 'wild carnival' that begins in the Marolles resemble real institutions. They celebrate the diversity of Brussels neighbourhoods, an ode to festivity and cheerful chaos.

de politieke gelegenheid aan om hun alliantie, aanwezigheid en kracht te manifesteren. De samengestelde groepen tonen wat hen onderling verbindt. Terwijl ze hun trouw aan de vorst zweren door voor hem te defileren, zenden ze tegelijkertijd een boodschap uit: regeren is zorgen voor de ontwikkeling van de stad en haar inwoners. Deze oorspronkelijke processie evolueert en wordt geleidelijk aan een sociale optocht, met elk jaar andere eisen. De optocht van 1549, ter gelegenheid van de voorstelling door keizer Karel V van zijn zoon en opvolger, de toekomstige koning Filips II, is de meest gedenkwaardige. Op Pinksterzondag marcheren de gilden, de gewapende eden, de patriciërs van Brussel evenals de adel en de hoge geestelijkheid verenigd, welvarend en trots door de straten. Het is de *Ommegang*¹³ die tegenwoordig jaarlijks wordt nagespeeld.

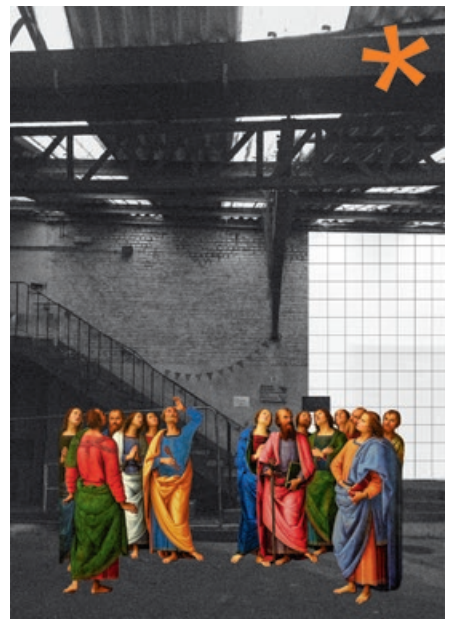
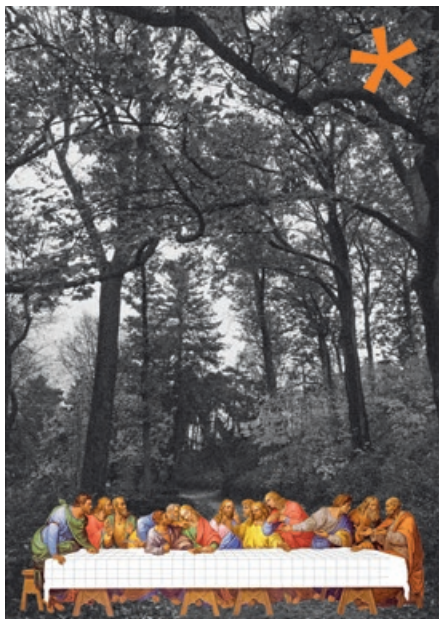
Vandaag nemen de Brusselse processies andere vormen aan. De Zinneke Parade of het uitbundige carnaval in de Marollen lijken ook echte instituties, die de diversiteit van de Brusselse wijken vieren: een ode aan feestelijkheid en vrolijke wanorde.

'The city is yours' parade made by students on 29 November 2021. Stickers placed at the following locations: LOCI Faculty; Avenue de la Jonction; Albert station; Les Trois Nymphes fountain; Parc de Forest; Avenue du Roi; Maxima – Collages: M. Boissières, 2021.

The Ommegang in Brussels: Procession of Guilds, Denis van Alsloot, 1615.

DE LA PARCELLE À L'ÎLOT POUR SE HISSE RUE ROYALE — Créée en 1822, la Société Générale de Belgique¹⁴ acquiert dès 1823 l'Hôtel de Wellington au n°3 rue Montagne du Parc, ruelle perpendiculaire au Parc de Bruxelles. La banque va s'étendre par rachats successifs de parcelles de l'îlot. En 1908, elle peut réaliser en son sein la connexion entre la rue Ravenstein et la rue Royale. La différence de niveau au sein du bâtiment est résolue par des escaliers majestueux. La finalisation des rachats de l'îlot¹⁵ complet et le premier projet néoclassique datent de 1922. La façade principale située rue Ravenstein suit l'alignement courbe déterminé dans le plan urbanistique de Maquet, impliquant la disparition de petits édifices. Le tronçon de l'ancienne enceinte de la ville, rue Isabelle, reste néanmoins visible dans les plans de Ghysels et Van

Mansfeld, au niveau de la salle des guichets. Enfin hissée rue Royale, l'institution financière s'intègre à la vision néoclassique imposée autour du parc. A contrario, la réponse architecturale côté ville basse peut s'en détacher. Au fil du temps cette dualité va s'accroître.

Pour de multiples raisons (vétusté, rationalisation administrative, remembrement de services), la banque pense à se moderniser dès les années 1960. Le bâtiment « Montagne du Parc », le tout premier à définir l'ensemble des bords de l'îlot dédié à l'institution (la phase 1 est finalisée en 1973 / la phase 2 en 1979)¹⁶, est conçu par une équipe d'architectes dirigée par Hugo Van Kuyck (avec Housiaux, Guillissen et Polak)¹⁷. Van Kuyck est alors un grand nom de l'architecture belge¹⁸. Parallèlement aux raisons évoquées légitimant une modernisation, la vision bancaire change fortement. En

FROM THE PLOT TO THE BLOCK BEFORE REACHING THE HEIGHTS OF RUE ROYALE

— Founded in 1822, the Société Générale de Belgique¹⁴ acquired the Wellington mansion at no. 3 Rue Montagne du Parc, an alley perpendicular to Brussels Park, in 1823. The bank would go on to expand through the successive purchase of plots of land on the block. By 1908 it was able to make an interior connection between Rue Ravenstein and Rue Royale. The difference in level within the building was resolved by majestic staircases. The last phase in the purchase of the block¹⁵ and the first neoclassical design both occurred in 1922. Located on Rue Ravenstein, the main façade follows the curve set out in Maquet's plan, which implied the destruction of small buildings. A section of the old city wall in Rue Isabelle is still visible in the plans by Ghysels and Van Mansfeld, at the level of the counter hall. Having at last reached the heights of Rue Royale, the financial institution fit into the neoclassical vision set out around the park. By contrast, the architectural response on the lower side could be detached from it. Over time, this duality would grow more pronounced.

Obsolescence, administrative rationalization and the reorganization of departments were among the reasons that led the bank to think about modernizing in the 1960s. The 'Montagne du Parc' building, the very first to occupy all the sides of the block dedicated to the institution (phase 1 was completed in 1973, phase 2 in 1979),¹⁶ was designed by a team of architects headed by Hugo Van Kuyck (with Housiaux, Guillissen and Polak).¹⁷ Van Kuyck was

VAN PERCEEL TOT BLOK: OPKLIMMEN NAAR DE KONINGSSTRAAT — De Generale Maatschappij van België¹⁴ werd in 1822 opgericht en kocht in 1823 Hotel Wellington aan de Warandeburgstraat nr. 3, een straat die loodrecht staat op het Warandepark. De bank zal uitbreiden door na elkaar verschillende percelen van het blok op te kopen. Als gevolg daarvan verbinden haar gebouwen in 1908 de Ravensteinstraat met de Koningsstraat. Het niveauverschil binnen het gebouw wordt opgelost door majestueuze trappen. De afronding van de aankoop van het gehele blok¹⁵ en het eerste neoklassieke project dateren uit 1922. De hoofdgevel in de Ravensteinstraat volgt de gebogen lijn die in de stadsplanning van Maquet is vastgelegd, wat betekent dat kleine gebouwen zijn verwijderd. Het deel van de oude stadsmuur in de Isabellastraat is nog zichtbaar op

de plannen van Ghysels en Van Mansfeld, ter hoogte van de lokettenzaal. De financiële instelling, die zich verheft tot op het niveau van de Koningsstraat, past in de neoklassieke visie die rond het park wordt opgelegd. Aan de zijde van de benedenstad kan hier echter van worden afgeweken. Mettertijd zal deze dualiteit meer uitgesproken worden.

Om verschillende redenen (veroudering, administratieve rationalisering, reorganisatie van de diensten) begon de bank in de jaren 1960 na te denken over modernisering. Het gebouw 'Warandeburg', het allereerste dat alle kanten van het aan de instelling gewijde blok afbakende (fase 1 werd voltooid in 1973/fase 2 in 1979),¹⁶ werd ontworpen door een team van architecten onder leiding van Hugo Van Kuyck (met Housiaux, Guillissen en Polak).¹⁷ Van Kuyck was toen een grote naam in de Belgische architectuur.¹⁸ Naast

1965, les clients qui se présentent au siège de la Banque (environ 1700 par jour) sont de plus en plus nombreux à se déplacer en voiture. L'administration veut augmenter le nombre de places de parking et même intégrer un *drive in*. C'est une période où la congestion du trafic est telle que la Ville décide de construire un métro. Cette évolution des transports va impacter le projet du siège social¹⁹.

Le socle de l'édifice, élément d'architecture omniprésent à l'époque moderniste (en témoignent à Bruxelles le bâtiment Shell, l'ancienne Tour Lotto et feu la Tour Martini), négocie le rapport au sol. L'épaisseur des colonnes de pierre (malgré le fait qu'elles soient creuses) donne au socle massif l'image de stabilité et de sécurité que souhaite transmettre la banque à ses clients, laissant une liberté formelle aux étages. Les deux tours n'en sont pas moins régies

par des impositions urbanistiques. Alignée au niveau de la rue Royale, l'esplanade sur ce socle, si elle était devenue publique, aurait pu compléter le chapelet de panoramas du Tracé royal.

Le projet de Baumschlager Eberle Architekten pour l'actuelle BNP Paribas Fortis Banque s'avère une nouvelle démonstration d'un changement de fond de l'institution, qui depuis 200 ans cependant garde historiquement la même adresse.

a big name in Belgian architecture at the time.¹⁸ Besides the reasons given for modernizing, banking was undergoing profound changes. By 1965 more and more of the bank's clients (about 1,700 per day) came to the headquarters by car. The bank's administration wanted to increase the number of parking spaces and even integrate a drive-in. Traffic congestion was so bad that the city decided to build a metro. This development in the transport sector would have an impact on the project for the head office.¹⁹

The base of the building—a ubiquitous architectural element in the modernist era (examples in Brussels include the Shell building, the former Lotto Tower and the Martini Tower which has been demolished)—negotiated the relation with the ground. The thickness of the stone columns (despite the fact that they are hollow) gave the massive base an image of stability and security, the very image that the bank wanted to convey to its clients, while the upper floors were marked by greater formal freedom. The two towers were nonetheless governed by urbanistic constraints. Aligned with Rue Royale, the esplanade atop the base, if it had been made public, could have completed the string of panoramas on the Royal Route.

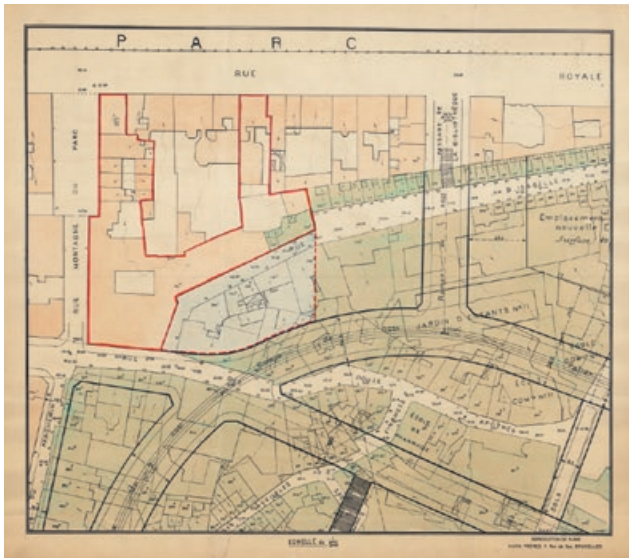
The project by Baumschlager Eberle Architekten for the current BNP Paribas Fortis bank is bringing a fundamental change to an institution that has remained at the same address for two centuries.

de redenen die voor de modernisering worden aangevoerd, is ook de visie op het bankwezen in die jaren sterk aan het veranderen. In 1965 kwamen steeds meer klanten (ongeveer 1.700 per dag) met de auto naar de hoofdzetel. De administratie wil het aantal parkeerplaatsen verhogen en zelfs een drive-in voorzien. In die tijd was het verkeer zo vastgelopen dat de stad besloot een metro te bouwen. Deze evolutie op transportgebied zal gevolgen hebben voor het project van de hoofdzetel.¹⁹

De sokkel van het gebouw, een alomtegenwoordig architectonisch element in het modernistisch tijdperk (zie ook het Shellgebouw, de voormalige Lottotoren of de vroegere Martinatoren in Brussel), moet het niveauverschil oplossen. De dikte van de stenen zuilen geeft (ondanks het feit dat ze hol zijn) de massieve basis de stabiele en veilige uitstraling

die de bank aan haar cliënten wil overbrengen, terwijl op de verdiepingen een formele vrijheid wordt behouden. De twee torens vallen niettemin onder de stedenbouwkundige voorschriften. Uitgelijnd met de Koningsstraat zou de esplanade op deze sokkel, als ze publiek was geworden, de reeks panorama's van het Koninklijk Tracé hebben kunnen vervolledigen.

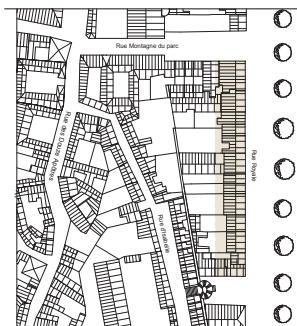
Het project van Baumschlager Eberle Architekten voor de huidige BNP Paribas Fortis Bank weerspiegelt opnieuw een fundamentele verandering van de instelling, die historisch gezien al 200 jaar op hetzelfde adres is gevestigd.

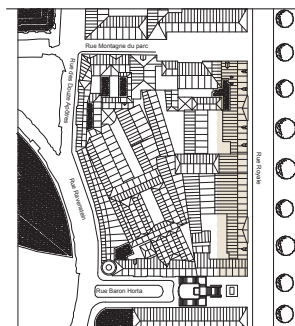
Plan of the Montagne du Parc district, J. Florin, 1906.

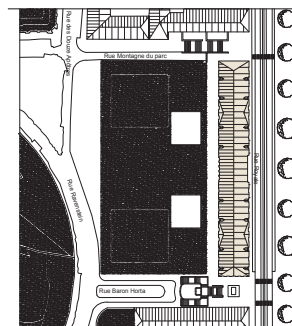
View of the Société Générale de Belgique, 1926.

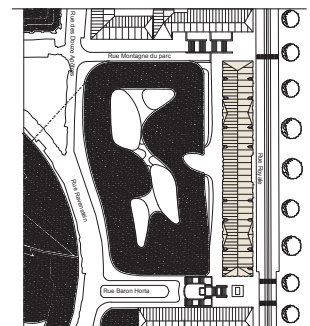
1835

1931

1980

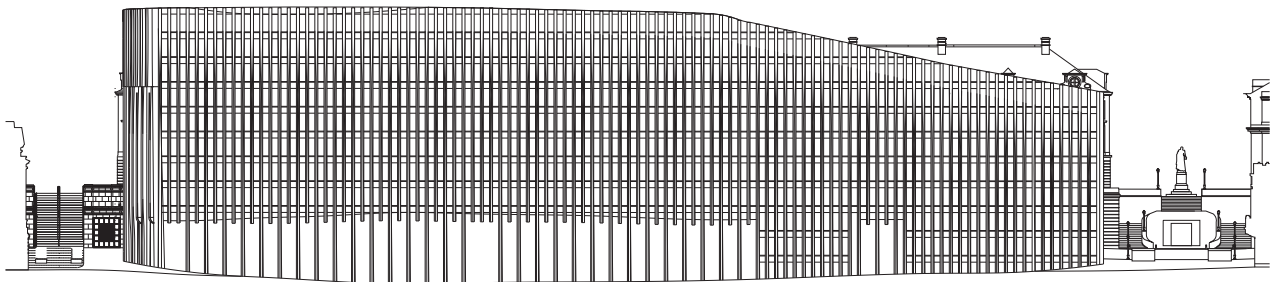
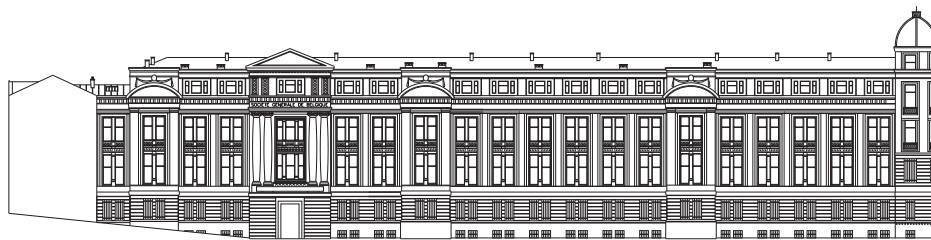
2022

From the private mansion at no. 3 Rue Montagne du Parc to the institution encompassing an entire city block –
Plans and sections: M. Bismuth, O. Hayon, H. Wu, 2020–21.

Top: Staircase leading into the modernist building by Hugo Van Kuyck, c. 1970.
Below: The bank's drive-in, 1975.

Société Générale (now BNP Paribas Fortis).
Rue Royale: early 1900s / Rue Ravenstein: early 1900s, 1970s and 2022 –
Drawings of the façades: S. Vardar, M. Levy, A. Errembault, 2020.

BRUXELLES EN CAPITALES — Bruxelles est une ville capitale. Une ville de capitales. Si la ville a vu se succéder les pouvoirs étrangers, bourguignon, espagnol, français, autrichiens et néerlandais, l'État belge indépendant s'affirme comme tel en 1831. Symbole de cette autonomie, un Parlement de représentants est accueilli dans le Palais de la Nation, autrefois Conseil du Brabant. Il affirme la souveraineté du peuple, ou, plus précisément de la bourgeoisie masculine qui dirige le pays. Depuis, Bruxelles a évolué au gré des changements politiques. Ville capitale, elle accueille les Parlements européen, flamand, bruxellois et de la communauté française de Belgique. Autant de niveaux de représentation qui s'ajoutent à ceux, historiques, des divisions communales de la ville.

Malgré et sans doute à cause de cet échec complexe, une crise de la démocratie représentative frappe actuellement nos sociétés. L'origine de cette crise est sans doute aussi à chercher dans des institutions qui tant sur un plan social que spatial ont peu évolué depuis plusieurs siècles. À l'instar d'autres institutions sur le Tracé royal, le Parlement fonctionne comme un monument en rupture avec son environnement et le tissu traditionnel de la ville. Par cette rupture, il exprime clairement le message de l'institution qu'il abrite, mais il provoque aussi aujourd'hui une lassitude des citoyens qui ne trouvent plus en ces structures ni légitimité ni efficacité.

Pourtant, si le fossé entre citoyens et monde politique est profond, il n'est certainement pas infranchissable, pourvu qu'il soit redonné à chacun le goût de la citoyenneté. La

BRUSSELS IN CAPITALS — Brussels is a capital city. A city of capitals. Although the city has been home to a succession of foreign powers (Burgundian, Spanish, French, Austrian and Dutch), Belgium asserted itself as an independent state in 1831. As a symbol of this autonomy, a parliament of representatives was accommodated in the Palais de la Nation, formerly the Brabant Council. It proclaimed the sovereignty of the people—or, more accurately, of the male bourgeoisie that ran the country. Since then, Brussels has evolved over time with political changes. As a capital city, it is home to the European, Flemish and Brussels parliaments as well as to the parliament of the French-speaking Community of Belgium. All these representative levels are layered on top of the city's historical municipal divisions.

Despite and probably because of this complex tangle, representative democracy is currently going through a crisis in our societies. The origin of this crisis undoubtedly also lies in institutions that have evolved little over the last few centuries, either socially or spatially. Like other institutions on the Royal Route, the parliament functions as a monument cut off from its surroundings and the city's traditional fabric. This distance clearly conveys the message of the institution it houses, but it is also a source of weariness among citizens who no longer find these structures legitimate or effective.

However, while the gap between citizens and politicians runs deep, it is certainly not unbridgeable, provided we refamiliarize everyone with the notion of citizenship. Participatory

BRUSSEL IN HOOFDLETTERS — Brussel is een hoofdstad. Een stad in hoofdletters. Nadat de stad een opeenvolging van vreemde machthebbers kende – Bourgondische, Spaanse, Franse, Oostenrijkse en Nederlandse – werd in 1831 de onafhankelijke Belgische staat opgericht. Als symbool van deze autonomie vestigde zich in het Paleis der Natie, waar voorheen de Brabantse Raad zetelde, een parlement van volksvertegenwoordigers. Het bevestigt de soevereiniteit van het volk, of preciezer van de mannelijke bourgeoisie die het land bestuurt. Sindsdien is Brussel mee geëvolueerd met de politieke veranderingen. Als hoofdstad herbergt ze het Europees Parlement, Vlaams Parlement, Brussels Parlement en het Parlement van de Franse Gemeenschap. Allemaal vertegenwoordigingsniveaus die bovenop de historische indeling van de stad in gemeenten komen.

Ondanks en wellicht mede door dit complexe web bevindt de representatieve democratie zich in onze samenleving in een crisis. De oorsprong hiervan moet ongetwijfeld ook worden gezocht in instellingen die de afgelopen eeuwen weinig zijn geëvolueerd, zowel op sociaal als op ruimtelijk vlak. Zo functioneert het Parlement, zoals nog andere instellingen op het Koninklijk Tracé, als een monument dat haaks staat op zijn omgeving en het traditionele stadsweefsel. Door deze breuk geeft het gebouw duidelijk uitdrukking aan de boodschap van de instelling, maar wekt het vandaag ook de gelatenheid op van burgers die in deze structuren legitimiteit noch efficiëntie terugvinden.

De kloof tussen burgers en politici mag dan diep zijn, ze is niet onoverbrugbaar. Tenminste, op voorwaarde dat iedereen de smaak van het burgerschap terug te pakken

démocratie participative, telle que pratiquée dans l'Athènes antique ou au 15e siècle à Florence ou à Venise, pourrait être une piste de solution. Si ses contours sont tracés au niveau organisationnel, quelles en seraient les formes spatiales? À Bruxelles, le glissement d'une démocratie représentative à participative pourrait consister à faire descendre le Parlement de la ligne de crête qu'il occupe actuellement. Il s'installerait dans le lit de la Senne à l'origine de la ville, un lieu où se vit davantage la démocratie. Les lieux du Parlement – déambulation, délibération, services – pourraient alors être réinventés et réinterprétés dans la ville. Les boulevards du centre, les places de la Bourse, de Brouckère et Fontainas rendus piétonniers aujourd'hui remplaceraient alors les halls, les galeries, les corridors et autres salles des pas perdus. Les activités de délibération, de commissions

et de conférence seraient assurées dans les grands lieux de rassemblement tels que la Bourse, le Théâtre National et celui de la Monnaie, le KVS, ou le Pathé Palace. Enfin, au cœur de la diversité belge et bruxelloise, la place de Brouckère pourrait devenir ce grand lieu citoyen. Tirés au sort, les habitants se réuniraient à intervalles réguliers dans ce nouveau symbole de la démocratie: un espace public ouvert, accessible à tout le monde. Cette utopie d'une démocratie participative ne l'est peut-être pas mais spatialement, le basculement est fondamental.

democracy, as practised in ancient Athens or in fifteenth-century Florence or Venice, could be a solution. If its outline exists at the organizational level, what spatial forms would it take? In Brussels, the shift from representative to participatory democracy could consist in bringing the parliament down from the ridgeline it currently occupies. It could be moved to the banks of the river Senne at the origin of the city, a place where democracy is more alive. The loci of parliament—where representatives mingle and deliberate, where services are housed—could then be reinvented and reinterpreted in the city. The central boulevards—Place de la Bourse, Place de Brouckère and Place Fontainas, all of which have now been pedestrianized—would replace the halls, galleries, corridors and other waiting halls. Deliberations, committees and conferences could be held in such key meeting places as the Commodity Exchange, the Théâtre National, La Monnaie, the KVS and the Pathé Palace. Lastly, located at the heart of Belgian and Brussels diversity, Place de Brouckère could become a major civic locus. Selected by lot, inhabitants would meet at regular intervals in this new symbol of democracy: an open public space, accessible to all. This utopia of participatory democracy may not yet be realized, but spatially, the shift is fundamental.

krijgt. Participatieve democratie, zoals die in het oude Athene of in het 15de-eeuwse Firenze of Venetië werd beoefend, kan een oplossing bieden. Als de contouren hiervoor op organisatorisch niveau worden getrokken, wat zouden dan de ruimtelijke vormen zijn? In Brussel zou de overgang van een representatieve naar een participatieve democratie kunnen betekenen dat het Parlement moet afdalen van zijn heuvel. Het zou een plaats krijgen bij de bedding van de Zenne, aan de oorsprong van de stad, een plaats waar de democratie levendig is. De plaatsen waar het parlement actief is – de wandelgangen, het overleg, de diensten – zouden dan in de stad kunnen worden heruitgevonden en geherinterpreteerd. De boulevards in het centrum en het Beurs-, Brouckère- en Fontainasplein die nu autovrij zijn, zouden hallen, galerijen, gangen en andere

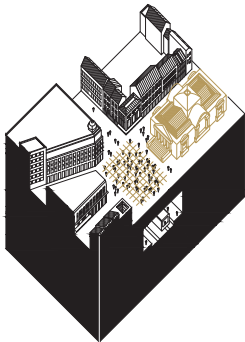
'salles des pas perdus' vervangen. Beraadslagingen, commissies en conferenties zouden plaatsvinden in grote zalen zoals de Beurs, het Théâtre National, de Munt, de KVS of Pathé Palace. Ten slotte zou het Brouckèreplein, het hart van de Belgische en Brusselse diversiteit, een belangrijke democratische plek kunnen worden. Uitgelote burgers komen op gezette tijden samen op dit nieuwe symbool van de democratie: een open publieke ruimte, toegankelijk voor iedereen. Dit droombeeld van een participatieve democratie is misschien minder utopisch dan het lijkt, maar op ruimtelijk vlak is de verschuiving fundamenteel.

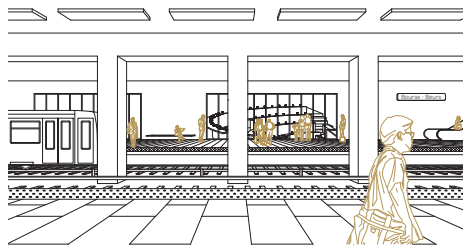
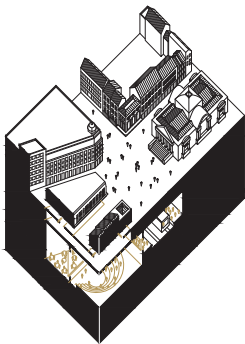
A new seat for participatory democracy, Place de Brouckère – Collage: G. Berna, 2018.

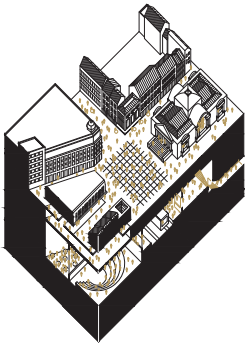
Observation: Isolated institutions

Proposal: Symbolical and politically invested public spaces

Proposal: Proximity and visibility of institutions

Proposal: Social and functional mix

The Brussels pedestrian boulevards as a new space for political expression and debate – Axonometries, perspectives, plan: J. Fajwlewicz, 2018.

PARVIS ET HALL, DES ÉLÉMENTS D'ACCUEIL — Un parvis est un dégagement qui met en condition l'usager. Il forme un préambule²⁰ au message que l'institution qu'il précède véhicule dans l'espace de la ville. La prise de recul possible qu'il permet sur l'édifice en assure également la mise en valeur.

L'avenue de la Reine, dernier ou premier tronçon du parcours royal, reliant la rue des Palais à l'avenue du Parc royal, aboutit au (ou s'élance du) parvis de l'église Notre-Dame de Laeken. Cet espace constitue une véritable pièce urbaine articulant l'intérieur de l'église à l'espace public. Antichambre, transition ou interface: le parvis devient un espace d'accueil manifeste. Plus haut dans la ville, l'emplacement de l'actuelle église royale Sainte-Marie a alimenté les débats entre le pouvoir royal et la fabrique d'église car

il se trouvait à un point stratégique, à l'un des sommets de la capitale, dans une perspective liant visuellement la rue Royale à la porte de Schaerbeek. Devait-on y construire un symbole de la puissance du jeune État belge ou un lieu de culte pour les catholiques? C'est finalement une église de style romano-byzantin qui y est construite entre 1845 et 1888, successivement par les architectes Louis Van Overstraeten, Louis Roelandt et Gustave Hansotte²¹. L'imposant dôme dépasse le seul fait religieux et symbolise la grandeur et la majesté de Bruxelles. Si son porche de plan carré, percé de trois portails de mêmes dimensions, devient une généreuse entrée en se calquant sur la largeur de la rue, le parvis a bien changé depuis sa construction. Les transports automobiles et publics aujourd'hui ser-tissent littéralement l'édifice.

FORECOURT AND HALL, RECEPTION ELEMENTS — A forecourt is a space that prepares the user. It forms a preamble²⁰ to the message that the institution it stands before conveys in the urban space. By letting the user stand back from the building, it ensures the building is seen at its best.

Avenue de la Reine, the first (last) section of the Royal Route, linking Rue des Palais to Avenue du Parc Royal, starts from (ends at) the forecourt of the Church of Our Lady of Laeken. This space is an urban room that joins the interior of the church to the public space. Antechamber, transition or interface: the forecourt becomes an obvious reception area. Higher up in the city, the location of the present Saint Mary's Royal Church fuelled the debates between the royal authorities and the church administration, as it was located at a strategic point, at one of the capital's high points, along a perspective that visually linked Rue Royale to the Schaerbeek Gate. Should a symbol of the power of the young Belgian state be built on this site, or a place of worship for Catholics? In the end, a church in the Romanesque-Byzantine style was erected between 1845 and 1888, successively by architects Louis Van Overstraeten, Louis Roelandt and Gustave Hansotte.²¹ The imposing dome transcends matters of faith and symbolizes the city's grandeur and majesty. While the square porch, with three equally sized portals, forms a generous entrance that corresponds to the width of the street, the forecourt has changed much since its construction. Today, cars and public transport literally encircle the building.

VOORPLEIN EN HAL: PLAATSEN VAN ONTVANGST — Een voorplein is een vrijgemaakte ruimte die de gebruiker conditioneert, het vormt een inleiding²⁰ op de boodschap die de instelling waarvoor het zich bevindt, uitdraagt in de stadsruimte. Het gebouw krijgt ook meerwaarde omdat het vanop een afstand kan worden bekeken.

De Koninginnelaan, het laatste of eerste deel van het Koninklijk Tracé, verbindt de Paleizenstraat met de Koninklijk Parklaan en eindigt of begint op het plein voor de Onze-Lieve-Vrouw-van-Lakenkerk. Dit plein vormt een stedelijk element dat het interieur van de kerk met de publieke ruimte verbindt. Voorportaal, overgang of interface: het voorplein wordt overduidelijk een ontvangstruimte. Hoger in de stad vormde de locatie van de Koninklijke Sint-Maria-kerk een twistpunt tussen de koninklijke autoriteiten en de

kerkfabriek, aangezien ze op een strategisch punt lag, op een van de heuveltoppen van de hoofdstad, in een perspectief dat de Koningsstraat visueel verbond met de Schaerbeeksepoort. Moest daar een machtsymbool opgetrokken worden van de jonge Belgische staat of een gebedshuis voor katholieken? Uiteindelijk werd er tussen 1845 en 1888 een kerk in Romaans-Byzantijnse stijl gebouwd, achtereenvolgens door de architecten Louis Van Overstraeten, Louis Roelandt en Gustave Hansotte.²¹ De imposante koepel is meer dan religieus en groeit uit tot een majestueus symbool van de grootsheid van Brussel. De vierkante portiek met zijn drie even grote poorten vormt een royale ingang die in breedte overeenstemt met de straat. Het voorplein is sinds de aanleg sterk gewijzigd. Het gebouw wordt vandaag letterlijk omsloten door het autoverkeer en openbaar vervoer.

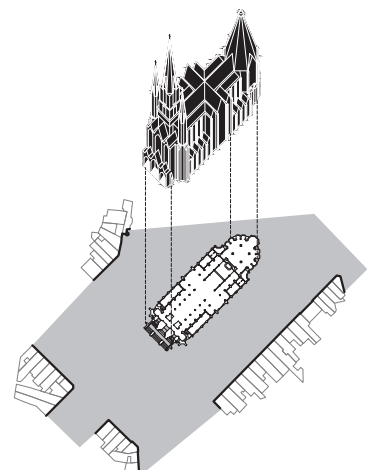
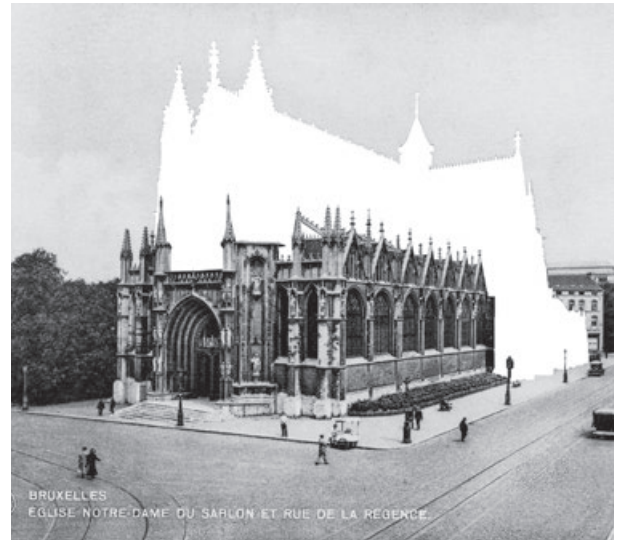
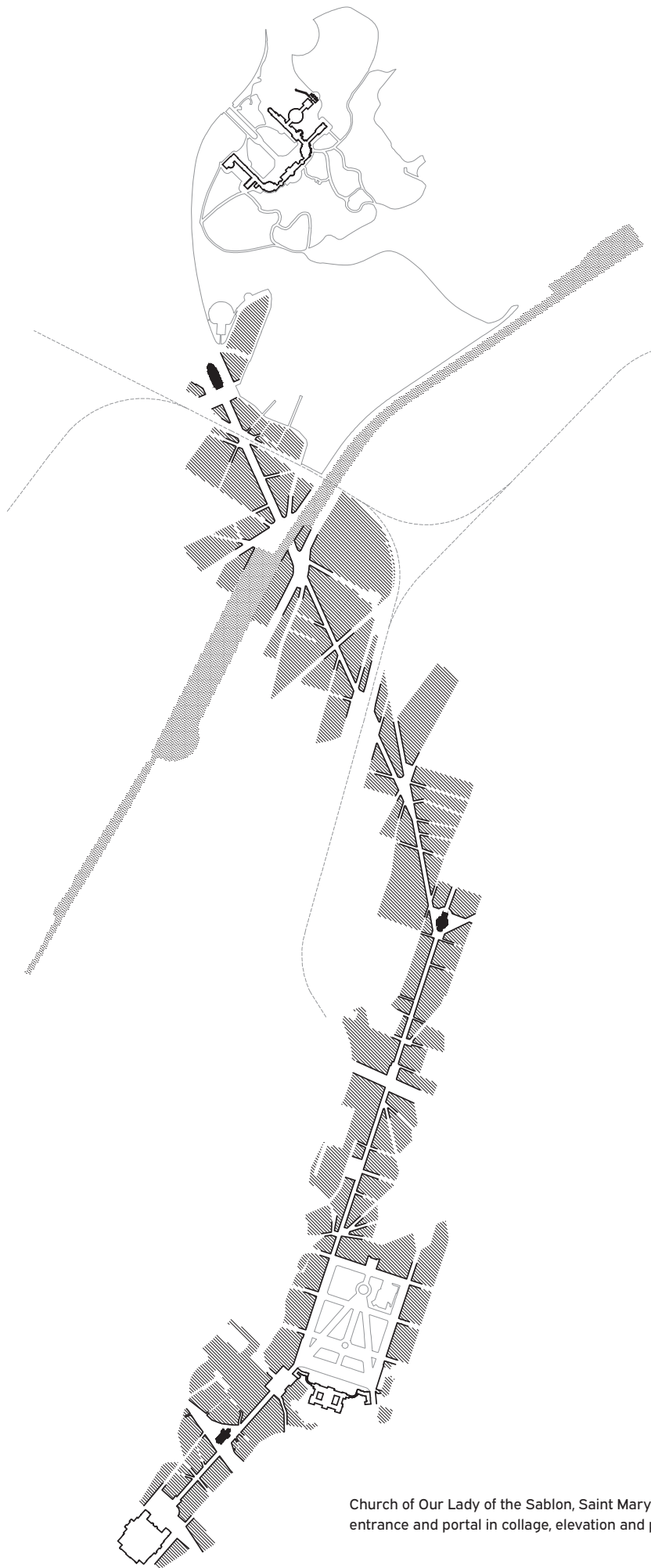
D'autres édifices interprètent à leur manière les lieux d'accueil, décomposent ou multiplient les étapes pour enrichir l'expérience liée au fait d'y entrer. Ces effets de seuils successifs sont présents dans le Palais des Beaux-Arts (BOZAR). Le Hall Horta en est l'un des espaces les plus significatifs. Pas de parvis à l'institution culturelle, c'est ce grand hall qui agit comme tel. Il est fascinant d'identifier comment cet espace contient une quantité impressionnante d'éléments architecturaux ornementés qui représentent et reflètent la monumentalité géniale derrière le volume humble et tapi du bâtiment. Il a été dit que Victor Horta a été prié de concevoir et de construire un bâtiment monumental dans un volume très bas pour ne pas obstruer la vue du palais vers la Grand-Place. Les efforts de l'architecte pour transcender ce défi sont cachés dans la

progression de l'espace du Hall Horta. Comme beaucoup d'églises, le hall est divisé en trois nefs. L'architecte a joué avec la profondeur et chaque tranche révèle de nouvelles relations entre espaces. Qu'il s'agisse des colonnes ou des caissons au plafond, les éléments sont décomposés pour créer une multiplicité de surfaces. Elles démantèlent l'échelle et la matérialité modestes, créant ainsi une illusion de grandeur pour parvenir à un espace monumental, généreusement ouvert aux usages divers. Un signe, sans doute, que le parvis peut aussi être intérieur?

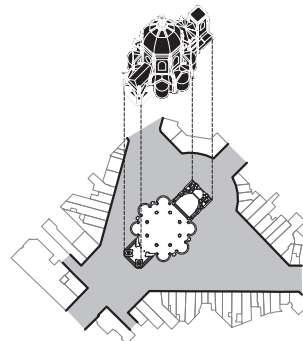
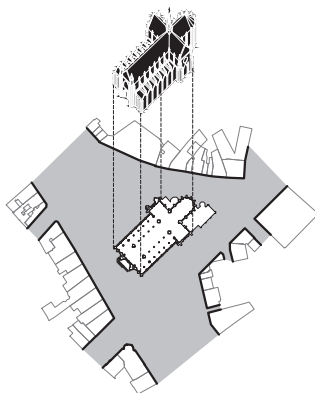
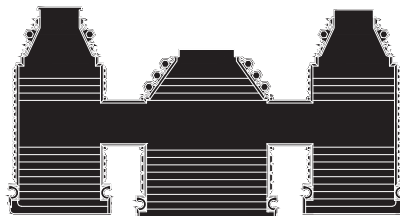
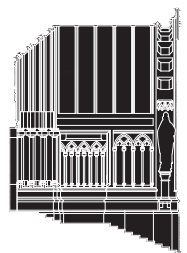
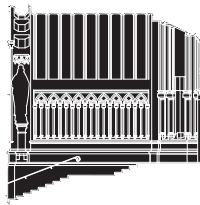
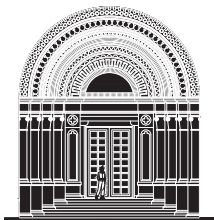
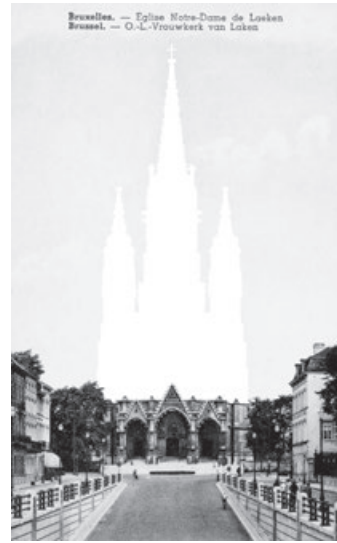
Other buildings have developed their own interpretation of such reception areas, breaking them up or increasing their stages to enrich the experience of entering. These successive 'vestibules' are present in the Centre for Fine Arts (BOZAR). The Horta Hall is one of the most significant spaces. Because the arts centre has no forecourt, it is this large hall that acts as such. It is fascinating to note how this space contains an impressive number of ornamented architectural elements that represent and reflect the astounding monumentality behind the humble, crouching volume of the building. It has been said that Victor Horta was asked to design and construct an imposing building in a very low volume so as not to obstruct the view from the Royal Palace to the Grand Place. The architect's efforts to transcend this challenge are hidden in the spatial progression of the Horta Hall. Like many churches, the hall is divided into three naves. The architect played with the sense of depth, each slice revealing new relations between the spaces. Whether columns or ceiling boxes, the elements are broken down to create multiple surfaces. They dismantle the modest scale and materiality, creating an illusion of grandeur to achieve a monumental space that is generously open to various functions. A sign, perhaps, that the forecourt can also be an interior space?

Andere gebouwen interpreteren de ontvangstruimte op hun manier, waarbij de ervaring van het binnentreden meer of minder stappen vraagt. Deze opeenvolgende poort-effecten treffen we aan in het Paleis voor Schone Kunsten. De Hortahal is een van de belangrijkste ruimten. Dit Paleis heeft geen voorplein: het is deze grote zaal die als dusdanig fungeert. Het is fascinerend hoe deze ruimte een indrukwekkende hoeveelheid geornamenteerde architectonische elementen bevat die de geniale monumentaliteit achter het nederige, sluimerende volume van het gebouw tot uiting brengen. Naar verluidt werd Victor Horta gevraagd een monumentaal gebouw te ontwerpen, maar met een zeer laag volume om het zicht vanuit het paleis op de Grote Markt niet te belemmeren. De inspanningen van de architect om deze uitdaging te overstijgen, zitten in het verloop

van de ruimte van de Hortahal. Zoals veel kerken is de hal verdeeld in drie schepen. De architect heeft gespeeld met de diepte en elk deel onthult nieuwe relaties tussen ruimten. Of het nu gaat om de kolommen of de plafondcassettes, de elementen worden uit elkaar gehaald om een veelheid van vlakken te creëren. Ze ontmantelen de bescheiden schaal en materialiteit en wekken de illusie van grootsheid, om tot een monumentale ruimte te komen die zich royaal leent tot verschillende gebruiksmogelijkheden. Is dit het bewijs dat het ook mogelijk is een voorplein binnenin een gebouw te situeren?

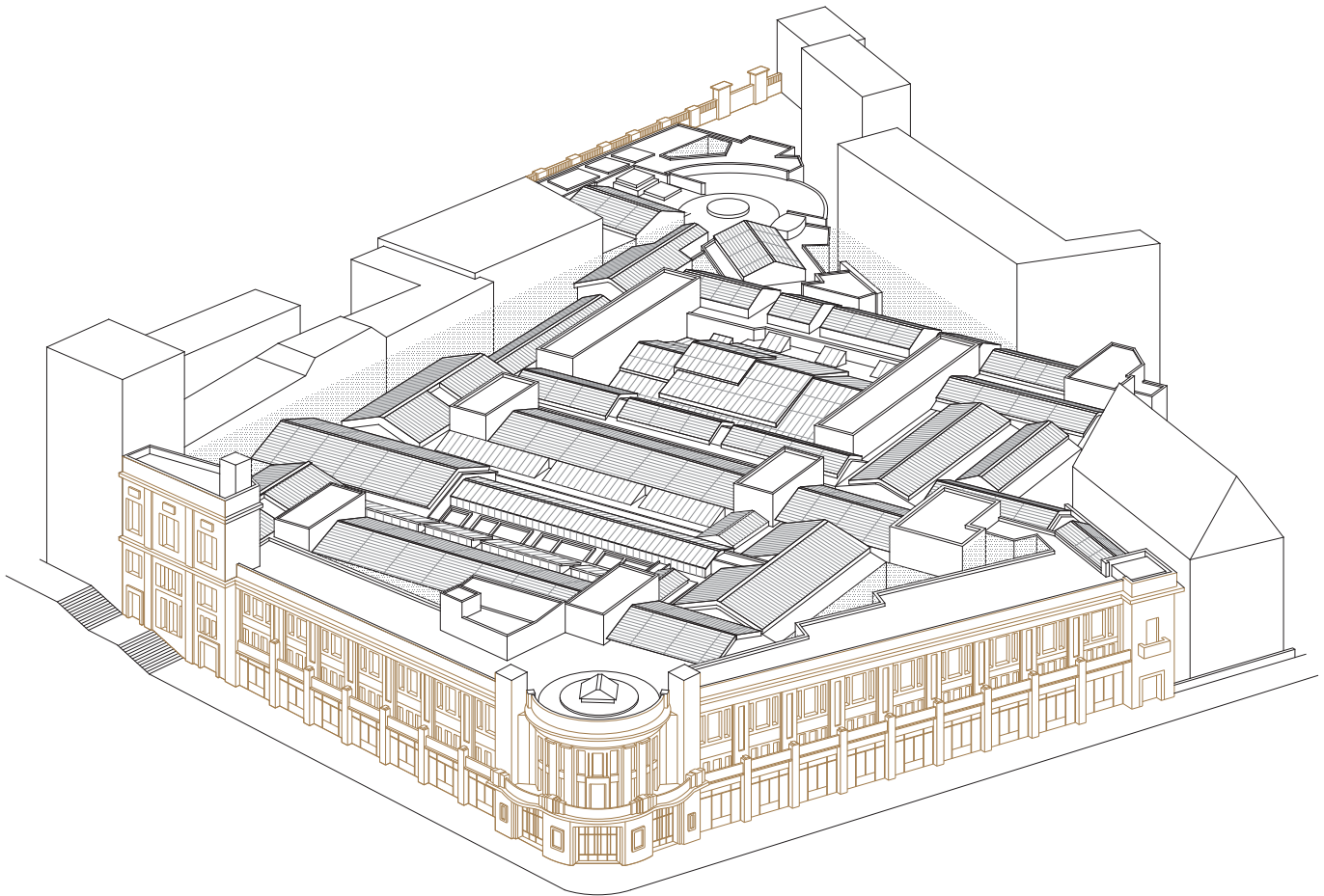

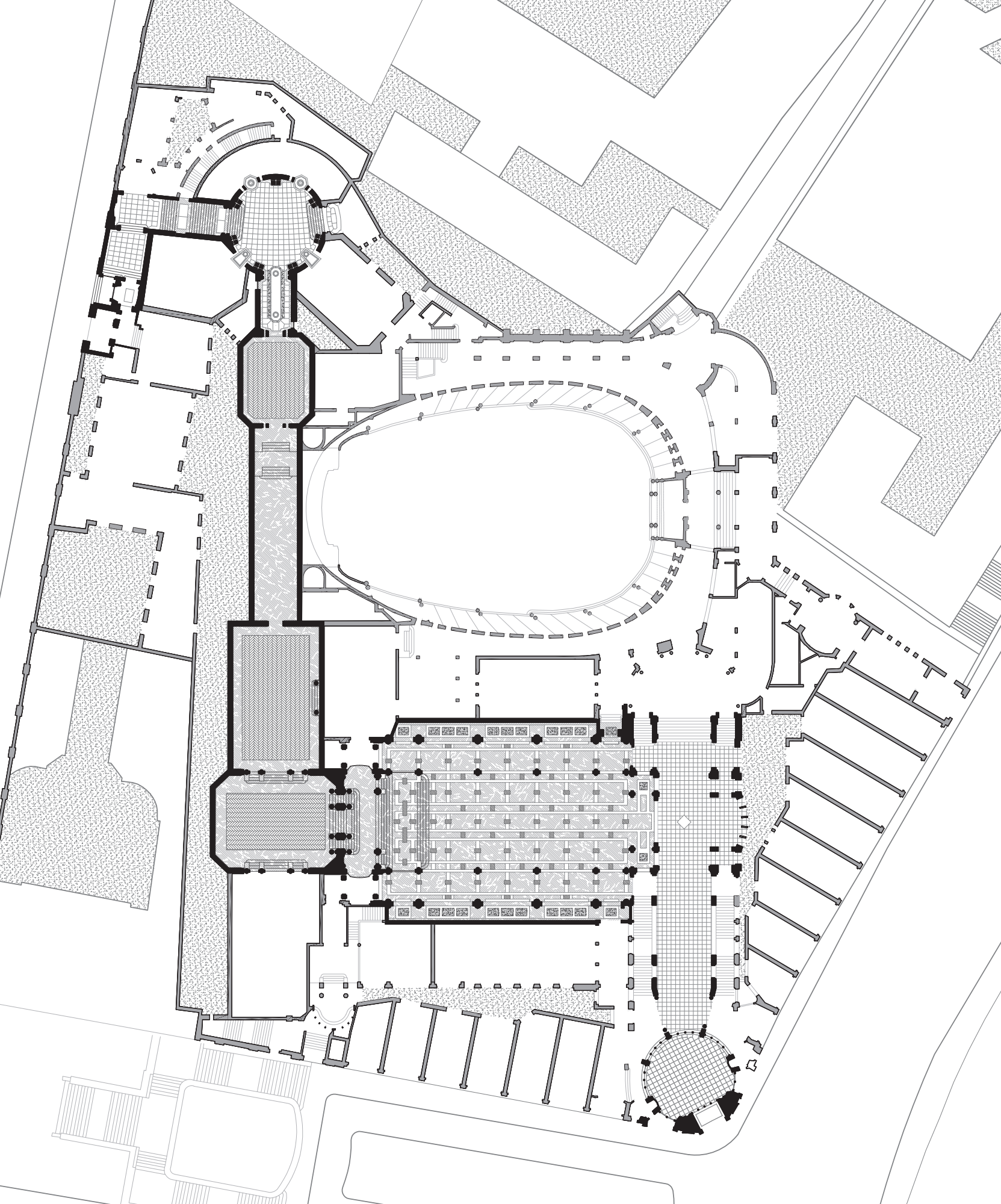
Church of Our Lady of the Sablon, Saint Mary's Royal Church, Church of Our Lady of Laeken – Location plans, entrance and portal in collage, elevation and plan (detail), axonometries: A. Dupont, C. Hemy-Dumas, G. Lemaire, 2020.

Centre for Fine Arts (BOZAR), entrance on Rue Ravenstein.
In memory of Marcel Broodthaers's exhibition in 1974 –
Elevation: X. Chen, C. Monfort, Y. Sidi Yakoub, 2020.

Passage through the Centre for Fine Arts (BOZAR) at different levels, linking Rue Royale (left) to Rue Ravenstein (right) – Plan: X. Chen, C. Monfort, Y. Sidi Yakoub, 2020.

MONUMENTS ET STATUES SUR LE TRACÉ ROYAL —

Au-delà des messages véhiculés par les différents bâtiments institutionnels, l'ordre social, économique et politique est également scandé dans la ville par des symboles de plus petites dimensions : monuments, ornements, statuaire. Ils marquent l'espace public d'un message fort. Souvent, la portée de ce message est oubliée, parfois, au contraire, le message devient controversé et clivage, comme les récents débats autour de la statuaire de Léopold II ont pu le montrer. Si l'art issu d'une commande publique a répondu à une fonction principale relative à la commémoration d'une identité collective, il a été bien souvent rattaché à la glorification du pouvoir en place, qu'il soit d'ordre religieux, monarchique ou étatique, et majoritairement utilisé à des fins de propagande. Dès l'indépendance de la Belgique

en 1830, les monuments érigés tiennent un rôle de repères patriotiques, célébrant l'identité nationale, tels que le monument aux martyrs de la Révolution de 1830 (Louis Roelandt et Guillaume Geefs), inauguré en 1838 place des Martyrs à Bruxelles, ou la statue de Godefroid de Bouillon (Eugène Simonis) érigée place Royale en 1848. Durant la seconde moitié du 19e siècle, l'art public rend compte de luttes, de victoires et d'espoirs de la jeune Nation. Dans le cadre de travaux d'assainissement, d'embellissement puis d'urbanisation de Bruxelles sous Léopold II, l'État passe de nombreuses commandes à des sculpteurs pour illustrer par une ornementation univoque la fonction des nouveaux édifices publics représentatifs du pouvoir. Des statues fleurissent également dans les parcs et au centre des places pour témoigner du progrès et honorer les « héros

MONUMENTS AND STATUES ON THE ROYAL ROUTE —

Beyond the messages disseminated by the various institutional buildings, the social, economic and political order is also expressed in the city through smaller-scale symbols: monuments, ornaments and statuary. They convey a strong message in the public space. While the significance of this message often fades with time, sometimes the message becomes controversial and divisive, as recent debates surrounding the statues of Leopold II have shown. While publicly commissioned art served to commemorate a collective identity, it has generally been linked to the glorification of the power in place, whether religious, monarchical or state authorities, and has been used mainly for propaganda purposes. From Belgian independence in 1830 onwards, the monuments erected played a role as patriotic landmarks, celebrating national identity, such as the Monument to the Martyrs of the 1830 Revolution (Louis Roelandt and Guillaume Geefs), inaugurated in 1838 on Place des Martyrs, or the statue of Godfrey of Bouillon (Eugène Simonis) raised on Place Royale in 1848. In the second half of the nineteenth century, public art reflected the struggles, victories and hopes of the young nation. When the city was being cleaned up, embellished and urbanized under Leopold II, the state commissioned many sculptures to illustrate the function of the new public buildings representing power through unambiguous ornamentation. Statues also flourished in parks and in the centre of squares as signs of progress and to honour 'modern heroes': figurative, monumental and utilitarian works.

MONUMENTEN EN STANDBEELDEN OP HET KONINKLIJK TRACÉ —

Behalve via institutionele gebouwen wordt de sociale, economische en politieke orde in de stad ook uitgedrukt aan de hand van symbolen zoals monumenten, ornamenten en beeldhouwwerken. Ze brengen een sterke boodschap over in de publieke ruimte. Vaak wordt de betekenis van deze boodschap vergeten, soms veroorzaakt ze controverses en twisten, zoals de recente debatten rond het standbeeld van Leopold II hebben aangetoond. Hoewel door de overheid bestelde kunst in de eerste plaats een collectieve identiteit moest herdenken, was ze vaak verbonden met de verheerlijking van de heersende macht – ongeacht of ze religieus, monarchaal of staatsgezind was – en werd ze voornamelijk voor propagandadoeleinden benut. Zodra België in 1830 onafhankelijk werd, werden

monumenten opgericht als patriottische oriëntatiepunten om de nationale identiteit te vieren, zoals het Monument voor de Martelaren van de Revolutie van 1830 (Louis Roelandt en Guillaume Geefs) dat in 1838 op het Brusselse Martelarenplein werd ingehuldigd, of het standbeeld van Godfried van Bouillon (Eugène Simonis) dat in 1848 op het Koningsplein werd opgericht. In de tweede helft van de 19de eeuw weerspiegelt de openbare kunst de strijd, de overwinningen en de hoop van de jonge natie. In het kader van de sanering, verfraaiing en verstedelijking van Brussel onder Leopold II gaf de staat opdracht tot talrijke beeldhouwwerken die de functie van de nieuwe publieke gebouwen die de macht vertegenwoordigden, moesten verduidelijken door middel van eenduidige ornamenten. Er komen ook steeds meer standbeelden in parken en op pleinen

modernes»: des œuvres figuratives, monumentales et utilitaires.

Malgré cette stimulation de la production artistique par les commandes publiques, le lieu d'implantation, le sujet, voire même les matériaux sont souvent prédéterminés par le commanditaire et le style à adopter est fréquemment imposé lui aussi. À l'époque, seule l'architecture privée offre une liberté d'expression ou une place aux femmes artistes, les codes étant bien trop muselés dans l'espace public. Quelques productions font figure d'exception. Le Palais des Passions humaines de Victor Horta et Jef Lambeaux (1892-1896), qui traduit le thème du bonheur et des péchés de l'humanité, par exemple, ou le Monument au travail (1890-1902)²² qui annonce l'ère de nouvelles revendications exaltant la vie et le travail des hommes.

Aujourd'hui, les fonctions commémorative et identitaire n'ont plus une assise aussi partagée et ce type d'affirmation hiératique n'est plus admis. Il est en effet devenu difficile de trouver un vecteur commun de célébration dans un monde dont la globalisation fait s'entrecroiser de multiples identités. Ce qui ouvre le champ des possibles pour les artistes tout en complexifiant la réception des œuvres. L'autonomie des pratiques artistiques prime aujourd'hui, imposant le maintien d'une distance critique vis-à-vis de tout commanditaire.

Although artistic production was stimulated by these public commissions, the location, subject matter and even materials were often determined in advance by the commissioning authority, as was the style to be adopted. At the time, only private architecture offered women artists a place in which to express themselves freely, as conventions were far too restrictive in the public space. There were some exceptions. The Palace of Human Passions by Victor Horta and Jef Lambeaux (1892-96), for example, portrays the theme of happiness and the sins of humankind. The Monument to Labour (1890-1902) heralded an age of new demands exalting the life and work of men.²²

Today, the functions of commemoration and identity are no longer so widely shared and this type of incontrovertible assertion is no longer accepted. It has become difficult to find a common vector of celebration in a world where globalization is synonymous with multiple identities. Although this opens up the field of possibilities for artists, it makes the reception of works more complicated. Today artistic autonomy prevails, and commissioning authorities must be kept at arm's length.

als getuige van de vooruitgang en ter ere van 'moderne helden': figuratieve, monumentale en utilitaire werken.

Ondanks deze stimulans van de artistieke productie door publieke opdrachten, worden de plaats, het onderwerp en zelfs de materialen vaak van tevoren door de opdrachtgever bepaald en is ook de te volgen stijl opgelegd. In die tijd was enkel binnen de particuliere architectuur plaats voor expressievrijheid of voor vrouwelijke kunstenaars, omdat de codes in de publieke ruimte te veel aan banden lagen. Een paar werken vormen hierop een uitzondering. Het Paviljoen van de Menselijke Driften van Victor Horta en Jef Lambeaux (1892-1896), dat het thema van het geluk en de zonden van de mensheid weergeeft, of het Monument voor de Arbeid (1890-1902),²² dat het tijdperk inluidt waarin het menselijk leven en de arbeid worden verheerlijkt.

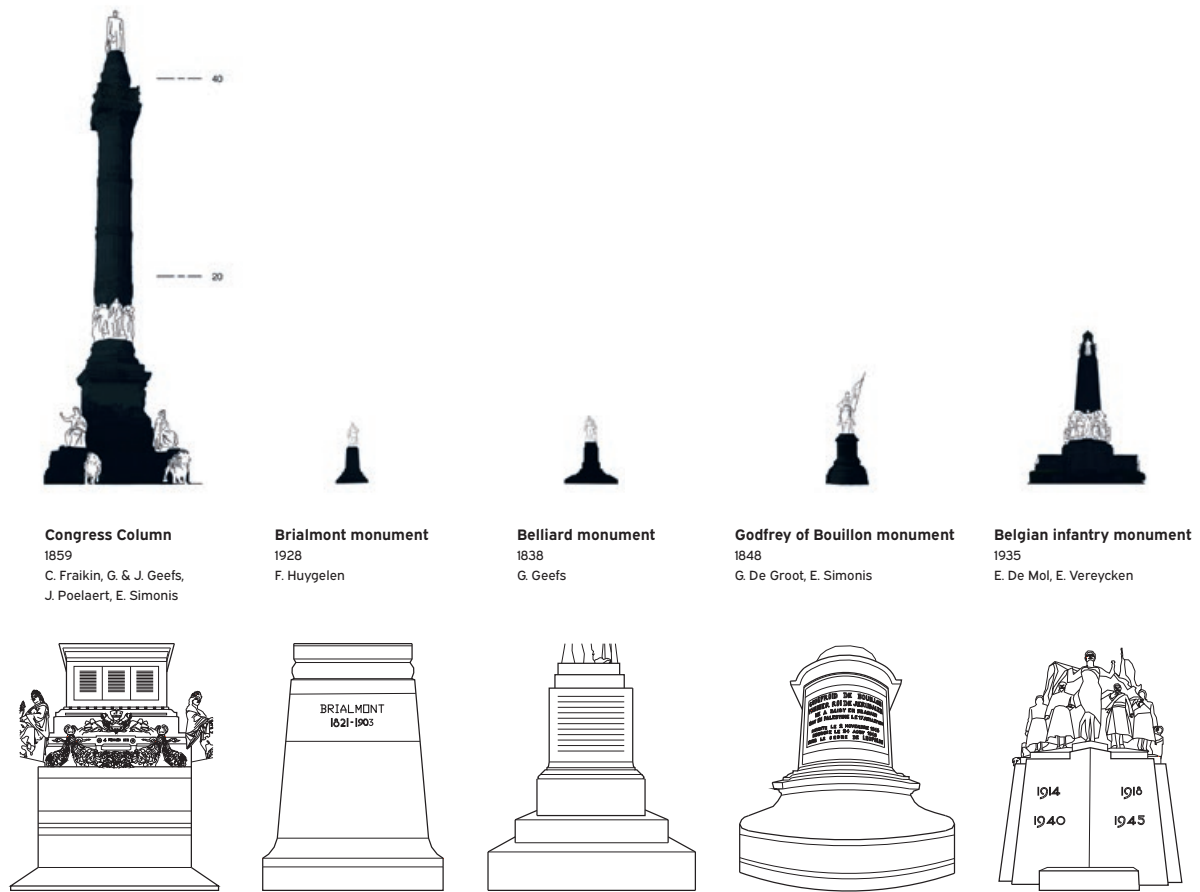
Vandaag zijn de functies van herdenken en identiteit niet meer zo algemeen en wordt dit soort hiëratische bevestiging niet meer aanvaard. Het is immers moeilijk geworden om een gemeenschappelijke vector voor vieringen te vinden in een wereld waarin de globalisering zoveel identiteiten samenbrengt. Hierdoor worden de mogelijkheden voor kunstenaars ruimer, terwijl het de aanvaarding van werken complexer maakt. Vandaag krijgt de autonomie van de artistieke praktijk de voorrang en die vereist dat er een kritische afstand wordt bewaard tot elke opdrachtgever.

Statues from Place du Petit Sablon – Hand drawing: anon., 2006.

Reshuffling the cards: the buried statue of Godfrey of Bouillon – Section: R. Radwan, M. Rebout, 2020.

Inventory of monuments on the Royal Route – Elevations and perspectives: R. Radwan, M. Rebout, 2020.

UN RECTO ET UN VERSO — Les institutions sur le Tracé royal présentent plusieurs façades: l'une, officielle, véhicule le message de l'institution qu'elle abrite. L'autre, officieuse, a pour mission de gérer le quotidien des entrées de service, des espaces moins nobles, et de se raccorder au tissu de la ville préexistante. Elles arborent deux visages, à la manière de Janus, dieu romain des commencements et des fins, en phase avec des couples d'idées et des clés de compositions classiques: avant-arrière / endroit-envers / officiel-officieux. Les architectes conscients des effets ambivalents de leurs interventions sur la ville cherchent à mesurer, apaiser, renforcer ou qualifier ces relations.

Prenons pour exemple la place du Musée à l'arrière des Musées royaux des Beaux-Arts. Son extension, le Musée d'Art moderne, imaginée par Roger Bastin, est creusée au

cœur de la place²³. Bordant cette place, les anciens appartements de Charles de Lorraine tentent de préserver la mémoire du palais initial, mais c'est une structure totalement nouvelle qui se cache derrière les façades néoclassiques. Formant un arrière au Tracé royal, la place n'est guère animée ni par les Musées royaux, ni par la bibliothèque. Pourtant, il n'est plus question aujourd'hui d'enfermer l'art dans des musées coffres-forts et ce lieu délaissé pourrait être une opportunité pour laisser l'art percoler dans la ville. La reconnaissance de sa qualité d'arrière pourrait précisément permettre à cet espace des usages qui semblent impossibles ou incongrus sur le tracé officiel de la ville. Cette part d'ombre assumée serait alors une opportunité de garantir un dynamisme urbain.

FRONT AND BACK — The institutions on the Royal Route have several façades. The official one conveys the message of the institution it houses. The unofficial one manages the day-to-day life of the service entrances, the less noble spaces, and connects the building to the fabric of the pre-existing city. The institutions have two faces, like Janus, the Roman god of beginnings and endings, in line with pairs of ideas and classic compositional elements: front and rear, official and unofficial. Aware of the ambivalent effects of their interventions in the city, architects sought to measure, calm, reinforce or qualify these relations.

Take Place du Musée behind the Royal Museums of Fine Arts. Its extension, the Museum of Modern Art designed by Roger Bastin, was dug into the heart of the square.²³ Bordering this square, the former quarters of Charles of Lorraine attempt to preserve the memory of the original palace, but behind the neoclassical façades is a completely new structure. Lying behind a building on the Royal Route and as such forming a rear to the route, the square is enlivened neither by the Royal Museums nor by the Royal Library of Belgium. Yet it is no longer deemed necessary to lock art up in high-security museums, so this neglected place could be an opportunity to let art trickle into the city. Recognizing it as a rear could allow this space to be used in ways that seem impossible or incongruous along the city's official route. Embracing this dark side would be an opportunity to guarantee urban dynamism.

RECTO VERSO — De instellingen op het Koninklijk Tracé hebben verschillende gevels: de ene, de officiële, draagt de boodschap uit van de instelling die er is gehuisvest. De andere, officieuze, bevat de dienstingangen, de minder edele vertrekken, en moet aansluiten op het weefsel van de al bestaande stad. Zoals Janus, de Romeinse god van begin en einde, hebben instellingen twee gezichten, die sporen met gekoppelde ideeën en klassieke compositiesleutels: voor-achter/recto-verso/officieel-officieuze. Architecten, die zich bewust zijn van de 'tweeslachtige' effecten van hun ingrepen op de stad, willen deze verhoudingen meten, verzachten, versterken of kwalificeren.

Neem het Museumplein achter de Koninklijke Musea voor Schone Kunsten. De uitbreiding ervan, het Museum voor Moderne Kunst, ontworpen door Roger Bastin, ligt in

het hart van het plein.²³ De voormalige appartementen van Karel van Lotharingen die aan dit plein grenzen, trachten de herinnering aan het oorspronkelijke paleis te bewaren, maar achter de neoklassieke gevels gaat een nieuw bouwwerk schuil. Op het plein, dat eigenlijk aan de achterkant ligt van het Koninklijk Tracé, is er weinig wisselwerking met de Koninklijke Musea of bibliotheek. Vandaag wordt kunst echter niet meer opgesloten in veilige musea en deze onderbenutte plek biedt een kans om kunst in de stad te laten doorsijpelen. Het erkennen van zijn status als 'achterkant' zou het net mogelijk maken om deze ruimte te gebruiken op manieren die op het officiële tracé onmogelijk of ongerijmd lijken. Inspelen op deze schaduwkant zou de stedelijke dynamiek kunnen bevorderen.

Des rues également entretiennent un rapport recto-verso, comme c'est le cas des rues aux Laines et de la Régence. Ces rues ne s'adressent pas aux mêmes personnes qui pourraient ne jamais se croiser. Conséquence utilitaire ou effet désiré dans un paradoxal «non vivre ensemble» d'une ville.

Ce rapport s'exerce encore complètement différemment au Jardin botanique. Bien que l'édifice des anciennes serres lui-même, entièrement tourné vers le jardin, présente une façade avant extrêmement travaillée en comparaison du traitement de sa façade arrière, il s'implante de manière perpendiculaire au Tracé royal, ce qui a pour conséquence d'ouvrir le paysage. C'est l'un des rares endroits qui rend tangible la relation entre le haut et le bas de la ville. Ce grand espace vert révèle la topographie naturelle du site.

À sa création en 1826, le jardin construit en terrasses rassemblait une collection d'espèces de plantes indigènes et exotiques. La jeune Nation s'en empare. Plus tard, elle y rendra visible le pouvoir colonial de l'État²⁴. Aujourd'hui, pris en étau dans le tissu routier du quartier nord de Bruxelles, le lieu gagnerait à se reconnecter à la ville. Alors que l'édifice a déjà connu un important changement en devenant institution culturelle, le jardin pourrait s'étendre jusqu'aux jardins Pechère de la Cité administrative et définitivement couper la circulation boulevard Saint-Lazare, donnant au paysage le rôle de mieux connecter la ville, et sa vie urbaine.

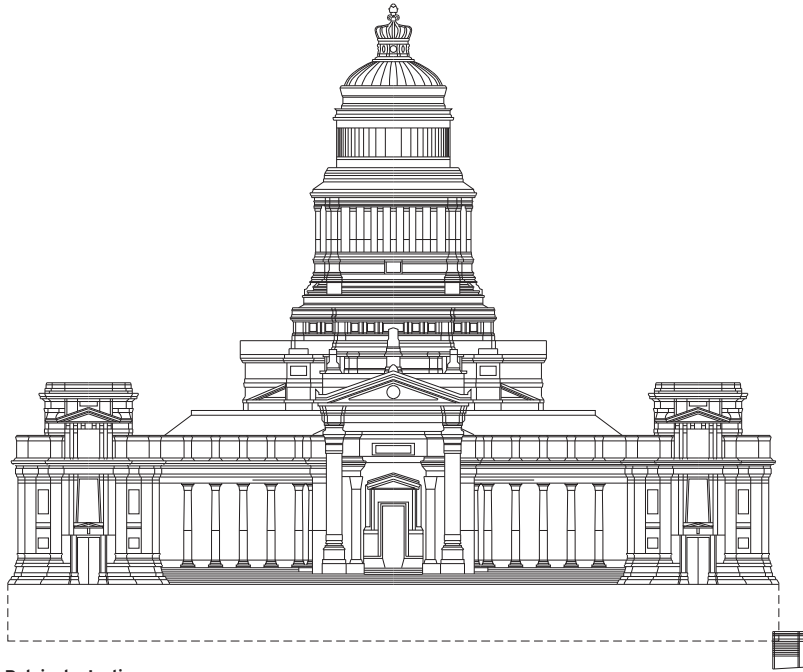
Some streets also have a front and a back, such as Rue aux Laines and Rue de la Régence. These roads are not addressed to the same people. Indeed, their users might never cross paths. This may simply be because they serve different purposes or it may be the result of a desire to 'live separately together' in the city.

This relation differs radically in the Botanical Garden. Although the actual greenhouses, which face the garden, feature an elaborate front façade by comparison with the rear façade, they were built at right angles to the Royal Route. This opened up the landscape. It is one of the few places that makes tangible the relation between the lower and upper parts of the city. This vast green space does not conceal the natural topography of the site. When it was created in 1826, the terraced garden contained a collection of native and exotic plant species, which the young nation took over. Later, the state would show off its colonial power there.²⁴ Today, enclosed by the road network of the city's Northern Quarter, the Botanical Garden would benefit from being reconnected to the city. While the building has already undergone an important change by becoming a cultural institution, the garden could be extended to the Pechère gardens of the Cité Administrative, cutting off the traffic on Boulevard Saint-Lazare and allowing the landscape to better connect the city and its urban life.

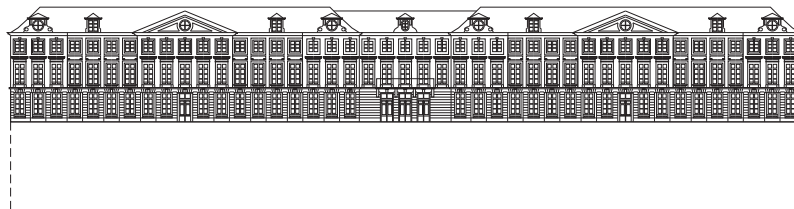
Ook straten hebben een recto-versorelatie, zoals de Wolstraat en Regentschapsstraat. Deze straten richten zich niet op dezelfde mensen, die misschien zelfs nooit elkaars pad kruisen. Dit is een utilitaristisch gevolg of gewenst effect van het paradoxaal 'niet samenleven' in een stad.

In de Kruidtuin komt deze relatie op een heel andere manier tot uiting. Hoewel het voormalige, volledig naar de tuin gekeerde serregebouw zelf een zeer uitgewerkte voorgevel heeft in vergelijking met de achtergevel, staat het loodrecht op het Koninklijk Tracé, zodat het landschap wordt opengetrokken. Het is een van de weinige plaatsen waar de relatie tussen boven- en benedenstad tastbaar is. Deze grote groene ruimte toont de natuurlijke topografie van het terrein. Toen de terrassentuin in 1826 werd aangelegd, bevatte hij een verzameling inheemse en exotische

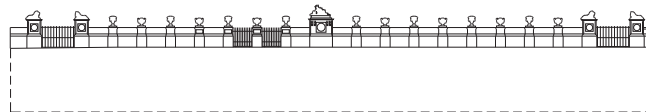
plantensoorten. De jonge natie neemt de tuin over en zal er later ook de koloniale macht van de staat tonen.²⁴ Vandaag zou de Kruidtuin, die gevangen ligt in het wegnnet van de Brusselse Noordwijk, baat hebben bij een nieuwe verbinding met de stad. Terwijl het gebouw al een belangrijke verandering heeft ondergaan door een culturele instelling te worden, zou de tuin zich kunnen uitstrekken tot de Tuin van Pechère op de site van het voormalig Rijksadministratief Centrum en het verkeer op de Sint-Lazaruslaan definitief kunnen doorbreken, waardoor het landschap een betere link tussen de stad en het stedelijk leven zou mogelijk maken.

Palais de Justice
Place Poelaert

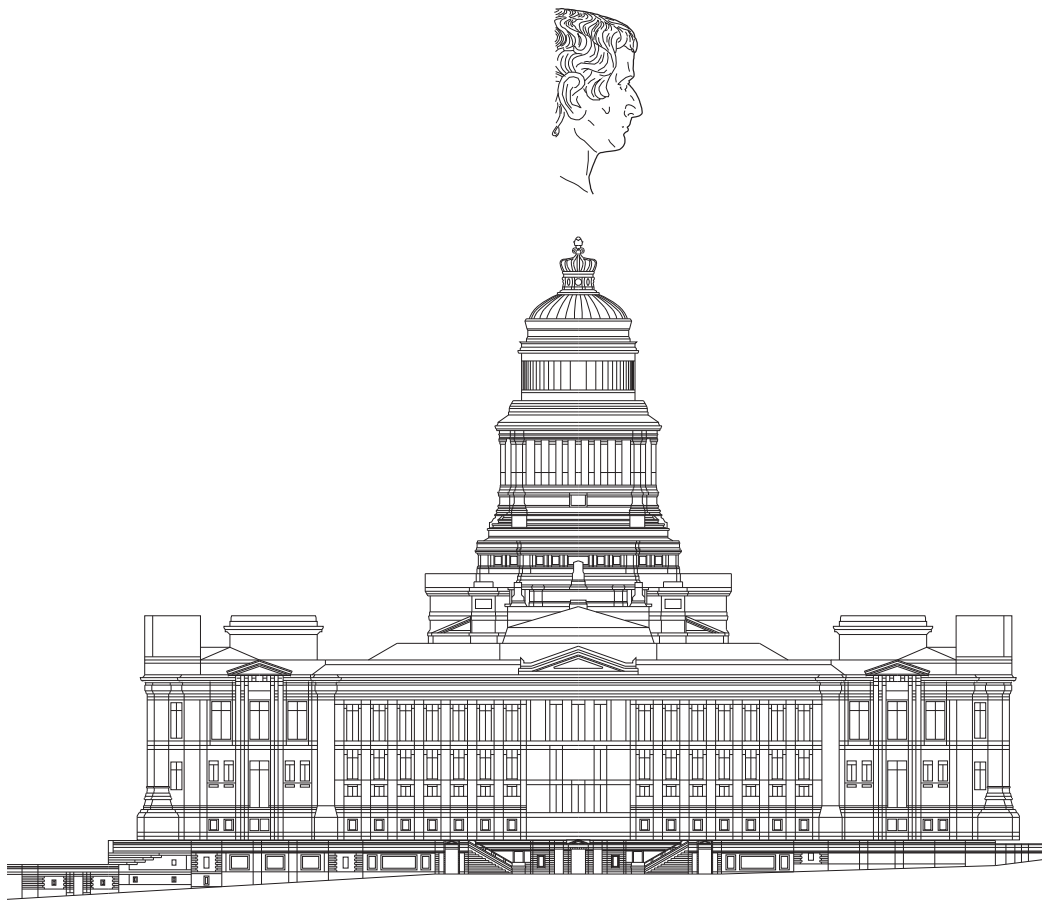
BNP Paribas Fortis
Rue Royale

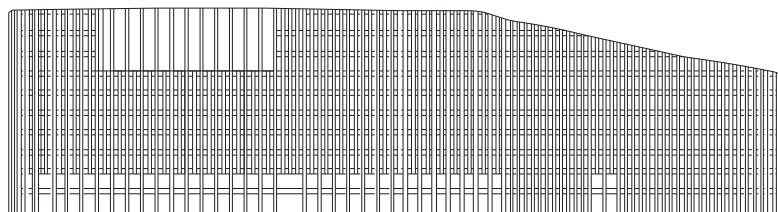
Centre of Fine Arts (BOZAR)
Rue Royale

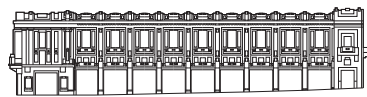
Magritte Museum
Place Royale

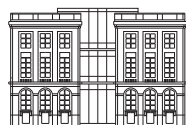
Rue de Wynants

Rue Ravenstein

Rue Ravenstein

LES ENTRAILLES DE LA RUE ROYALE — Les transformations de la topographie naturelle de Bruxelles ont eu comme conséquence l'ensevelissement d'espaces du passé, parfois progressivement mais souvent aussi de manière radicale. C'est le cas du quartier Notre-Dame-aux-Neiges, phagocyté par le pouvoir financier et bourgeois; du quartier des Arts, accaparé par le pouvoir législatif; ou du quartier populaire des Marolles, écrasé sous le pouvoir judiciaire. Chacun de ces pouvoirs a modifié le contexte existant. Une partie du quartier Notre-Dame-aux-Neiges (qui avait déjà été complètement restructuré au 19e siècle) et des Marolles a été balayé pour construire la Cité administrative et le Palais de Justice. Leurs infrastructures souterraines, qui reprennent la pression des terres et leurs propres poids, forment un enchevêtrement de pierre, de

brique et de béton. Sans arrivée de lumière naturelle, ces étages sombres servent de caves, de parkings et même de cellules pour prisonniers.

Tous ces changements ont laissé des traces et des vestiges témoins d'une vie bruxelloise passée. Parfois protégés religieusement ou accessibles seulement à quelques privilégiés, certains espaces enterrés sont aujourd'hui de belles endormies. Utilisés par les entreprises et les institutions installées dans les hôtels de Grimbergen et de Belle-Vue, les espaces de l'ancien Palais du Coudenberg qui avaient survécu servaient de cave à vin pour l'hôtel Belle-Vue au 19e siècle ou comme espaces d'archivage pour la banque Lloyd's au 20e. Parfois, ces lieux réapparaissent lors de travaux de fondation, comme la rue Isabelle²⁵ au moment de réaliser les terrassements pour la construction du Palais

THE BOWELS OF RUE ROYALE — The transformations of the natural topography of Brussels resulted in spaces from the past being buried, sometimes gradually but often also radically. This is the case of the Notre-Dame-aux-Neiges district, which was swallowed up by financial and bourgeois power; the Arts district, taken over by legislative power; and the working-class Marolles district, crushed by the judicial power. Each of these powers modified the existing context. Parts of the Notre-Dame-aux-Neiges district (which had already been completely restructured in the nineteenth century) and of the Marolles district were razed to build the Cité Administrative and the Palace of Justice. Their underground infrastructures, which absorb the pressure of the land and their own weight, form a tangle of stone, brick and concrete. With no natural light coming in, these dark floors were used as cellars, car parks and even prison cells.

All these changes left traces, vestiges that bear witness to a bygone Brussels life. Sometimes protected on religious grounds or accessible only to a privileged few, some of these 'entombed' spaces are today sleeping beauties. Appropriated by the companies and institutions established in the Grimbergen and Belle-Vue mansions, the surviving halls of the former Coudenberg Palace were used as a wine cellar for the Belle-Vue mansion in the nineteenth century and as archival storage spaces for Lloyd's Bank in the twentieth. Sometimes these places resurface during foundation works, such as Rue Isabelle²⁵ during

ONDER DE KONINGSSTRAAT — De transformaties van de natuurlijke topografie van Brussel hebben geleid tot het begraven van ruimten uit het verleden, soms geleidelijk maar vaak radicaal. Dit is het geval met de wijk Onze-Lieve-Vrouw-Ter-Sneeuw, die is opgeslokt door de financiële en burgerlijke macht; met de Kunstwijk, die is overgenomen door de wetgevende macht; en met de volkse Marollenwijk, die is verpletterd onder de rechterlijke macht. Elk van deze machten heeft de bestaande context gewijzigd. Een deel van de wijk Onze-Lieve-Vrouw-Ter-Sneeuw (die al in de 19de eeuw volledig was geherstructureerd) en de Marollenwijk werden weggevaagd voor de bouw van het Rijksadministratief Centrum en het Justitiepaleis. Hun ondergrondse infrastructuren, die gebukt gaan onder de druk van de bodem en hun eigen

gewicht, vormen een kluwen van steen, baksteen en beton. Omdat er geen natuurlijk licht binnenvalt, worden deze donkere verdiepingen gebruikt als kelders, parkings en zelfs gevangencellen.

Al deze veranderingen hebben sporen en overblijfselen achtergelaten uit het vroegere Brussel. Sommige begraven ruimten zijn vandaag ware 'schone slaapsters', plekken die religieus beschermd of alleen toegankelijk zijn voor een bevoorrechte enkeling. De overgebleven ruimten van het voormalige Koudenbergpaleis werden gebruikt door de bedrijven en instellingen die in het Hotel Grimbergen en Hotel Bellevue waren gevestigd. In de 19de eeuw werden ze gebruikt als wijnkelder voor Hotel Bellevue en in de 20ste eeuw als archiefruimte voor de Lloyd's bank. Soms doken deze plaatsen weer op tijdens funderingswerken, zoals in

des Beaux-arts en 1928. Fin des années 1990, des fouilles éventrent la place Royale sur l'un de ces quatre côtés, faisant apparaître les vestiges du Palais du Coudenberg et de l'hôtel d'Hoogstraeten, et des sondages sont entrepris pour retrouver les vestiges de l'Aula Magna.

Les entrailles de la rue Royale regorgent de trésors enfouis. Sous le sol du Vauxhall, derrière le Théâtre du Parc, se cache notamment un vestige de la Seconde Guerre mondiale, le bunker du Parlement et du Sénat. La crypte de la cathédrale est aussi tapie plusieurs mètres sous terre. Ces espaces secrets abritent souvent l'âme-même de l'institution qui les surplombe. C'est le cas, par exemple, de la salle des coffres de l'actuelle banque BNP Paribas Fortis. Dans le cadre de sa politique de préservation du patrimoine architectural, la banque a décidé de conserver cet

espace dans le nouveau projet pour son siège social. Cette salle des coffres a été dessinée dans les années 1970 par Jules Wabbes, grand designer belge de l'après-guerre²⁶. Il souligne l'image de rigueur et de solidité en choisissant des matériaux nobles tels du granit provenant d'Italie pour le dallage et le revêtement des murs, du bronze ou de l'aluminium doré, traité au plafond en forme d'écailles de poisson. Le calme religieux qui y règne confère à cet espace non plus le rôle de salle des coffres mais bien celui de sanctuaire d'une institution passée.

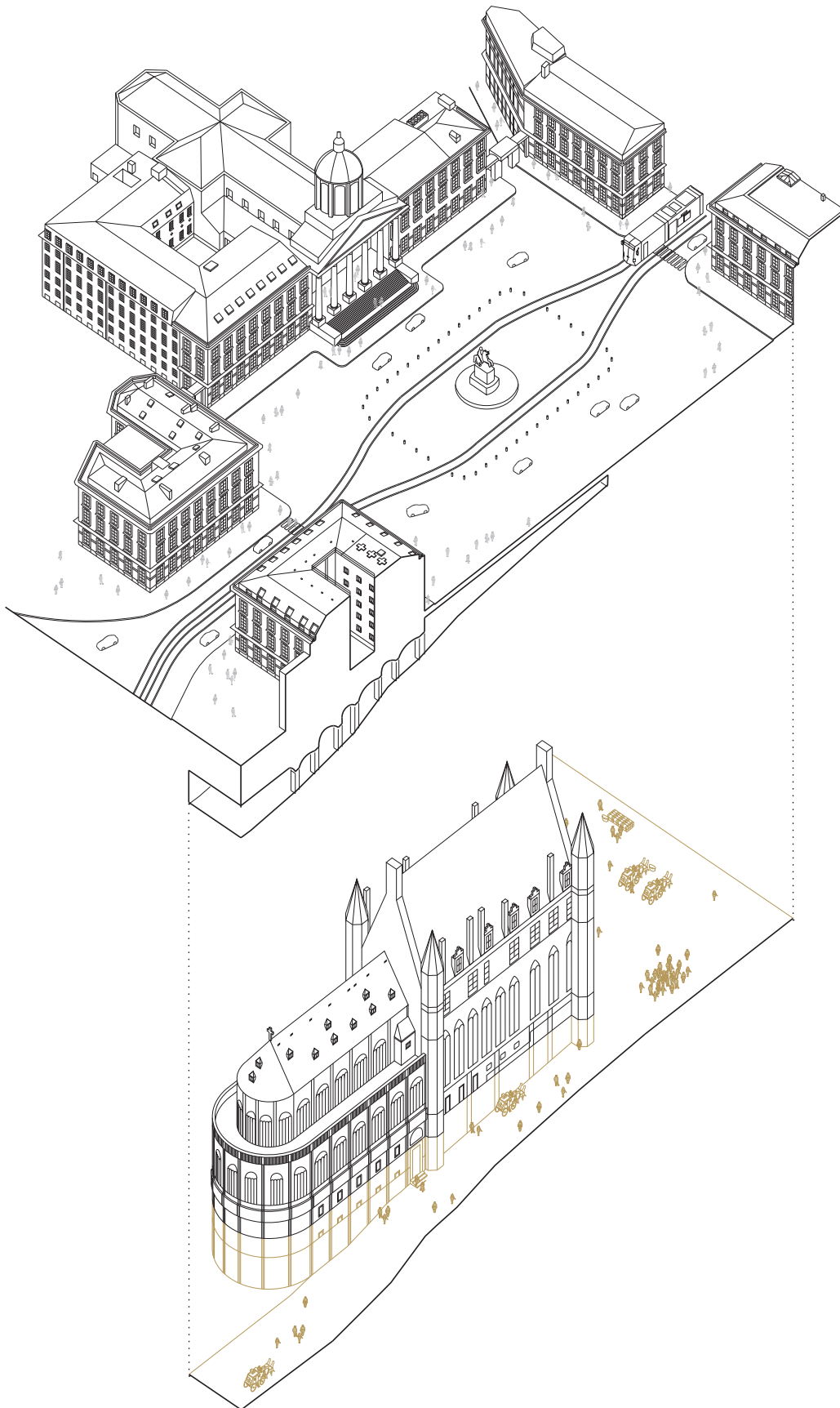
the earthworks for the construction of the Centre for Fine Arts in 1928. In the late 1990s, Place Royale was excavated on one of its four sides, revealing the remains of Coudenberg Palace and the Hoogstraeten mansion, and soundings were taken to find the remains of the *Aula Magna* banqueting hall.

The bowels of Rue Royale are full of buried treasure. Under the floor of the Vauxhall, behind Théâtre du Parc, lies a relic of World War II, the bunker of the Parliament and Senate. The crypt of the cathedral also lies concealed several metres underground. These secret spaces often house the very soul of the institution towering above them. This is the case with the vault of the current BNP Paribas Fortis bank, for example. As part of its policy of preserving its architectural heritage, the bank decided to retain this space in the new project for its headquarters. The strongroom was designed in the 1970s by Jules Wabbes, a leading Belgian post-war designer.²⁶ He emphasized the image of rigour and solidity by choosing noble materials such as granite from Italy for the paving and wall cladding and bronze or gilded aluminium that was applied to the ceiling in the form of fish scales. The reverent silence that reigns here gives visitors the impression that this space is no longer a vault but a shrine to a past institution.

de Isabellastraat²⁵ toen in 1928 de grondwerken voor de bouw van het Paleis voor Schone Kunsten werden uitgevoerd. Eind jaren 1990 werd bij opgravingen één van de vier zijden van het Koningsplein blootgelegd. Daarbij kwamen de overblijfselen van het Koudenbergpaleis en het Hof van Hoogstraten aan het licht en werd ook gezocht naar overblijfselen van de Aula Magna.

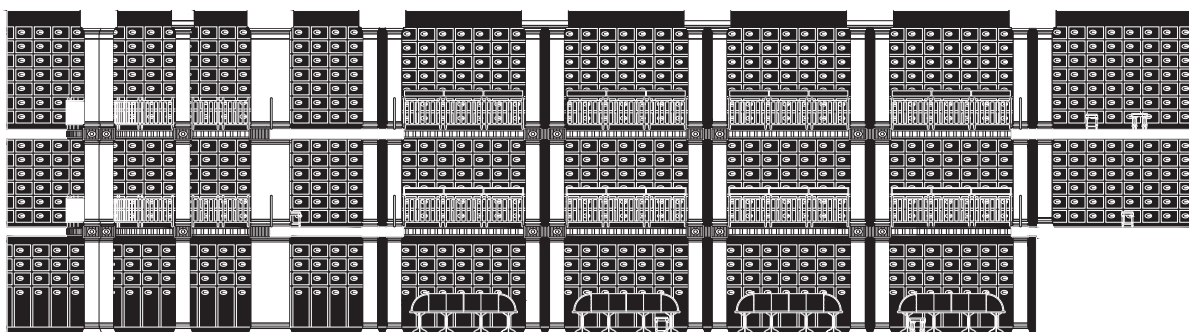
De ondergrond van de Koningsstraat zit vol begraven schatten. Onder de vloer van de Vauxhall, achter het Koninklijk Parktheater, ligt een overblijfsel uit de Tweede Wereldoorlog: de bunker van het parlement en de senaat. Ook de crypte van de kathedraal ligt enkele meters onder de grond. In deze geheime ruimten huist vaak de ziel van de instelling die erbovenop staat. Dit is bijvoorbeeld het geval met de kofferzaal van de huidige bank BNP Paribas

Fortis. In het kader van haar beleid om haar architectonisch erfgoed te bewaren, heeft de bank besloten deze ruimte te behouden in het nieuwe project voor haar hoofdzetel. Deze kofferzaal werd in de jaren 1970 ontworpen door Jules Wabbes, de grote naoorlogse Belgische ontwerper.²⁶ Hij benadrukt het beeld van strengheid en soliditeit door te kiezen voor edele materialen zoals graniet uit Italië voor de vloer en wandbekleding, en brons of verguld aluminium in de vorm van visschubben voor het plafond. De sacrale rust die hier heerst, maakt deze ruimte niet langer tot een kofferzaal maar tot een heiligdom van een instelling uit het verleden.

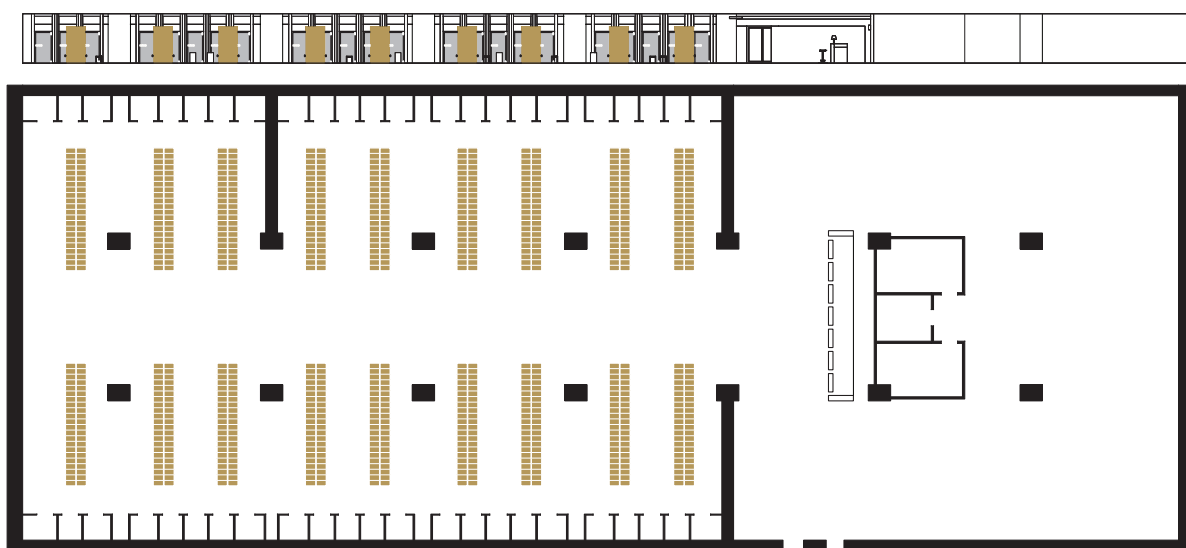

Under Place Royale, chapel of the former Coudenberg Palace and the *Aula Magna*, its large ceremonial hall on Rue Isabelle – Axonometry: M. Gorissen, S. Vardar, 2019.

The safe deposit hall of the Société Générale de Belgique, 1922 – Section: S. Vardar, M. Levy, A. Errembault, 2020.

The safe deposit hall designed by Jules Wabbes, 1970 – Section and plan: S. Vardar, M. Levy, A. Errembault, 2020.

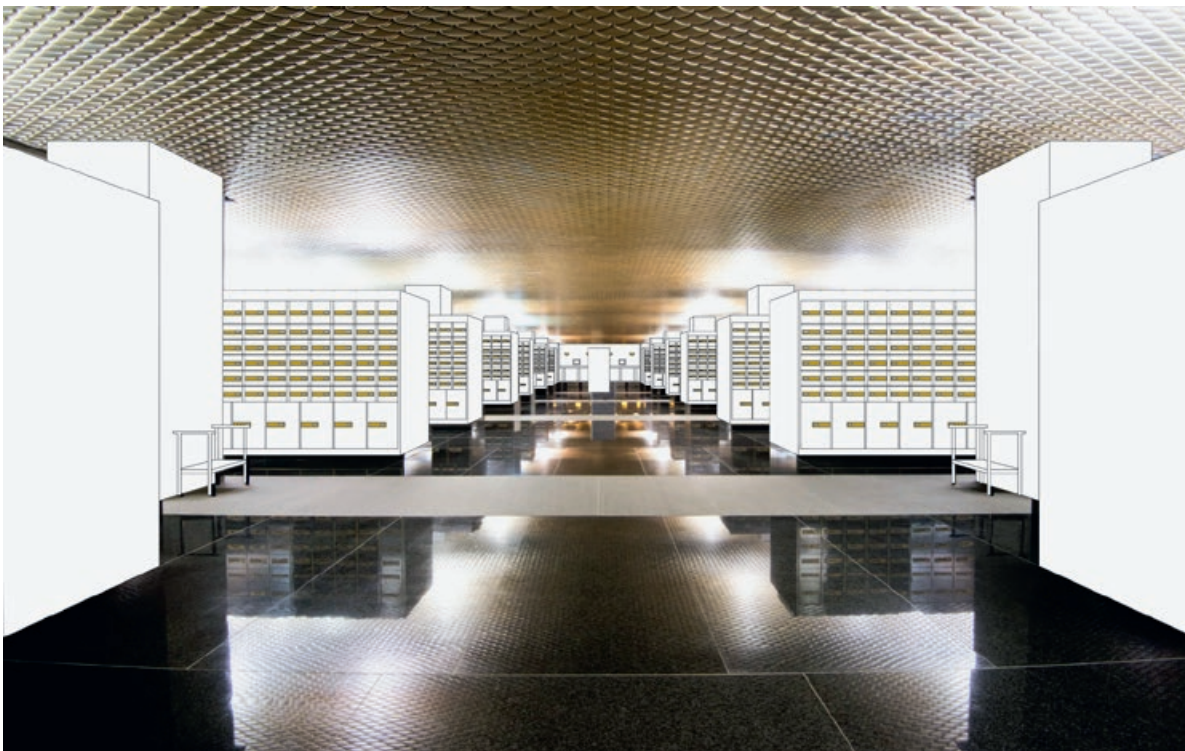
Retaining wall in Rue Isabelle during construction of the Centre for Fine Arts (BOZAR), 1911.

Construction of the metro between Parc and Gare Centrale stations during the work on the BNP Paribas Fortis headquarters at Montagne du Parc, 1969.

The safe deposit hall of the Société Générale de Belgique, 1922.

The safe deposit hall designed by Jules Wabbes, 1970 – Collage: S. Vardar, M. Levy, A. Errebault, 2020.

LES COLONNES DES INSTITUTIONS — Parmi les éléments qui fabriquent les bâtiments institutionnels, la colonne a un rôle central. Symbolique, elle nous dit qu'il s'agit d'une architecture d'exception. Fonctionnelle, elle propose des passages, des galeries ou des déambulateurs. Autant de lieux qui permettent d'accompagner, d'orienter ou de rassembler les citoyens qui abordent ces bâtiments. Structurelle, elle s'élance, tantôt filiforme, tantôt pesante, pour soutenir la couverture de grands espaces de collectivité. La colonne synthétise alors l'effort constant des constructeurs pour résister à la force de la gravité. Dans son apparente simplicité, elle revêt les trois composantes primordiales²⁷ de l'architecture dont parlait déjà Vitruve: symbole, fonction, structure.

Le Tracé royal est jalonné d'une forêt de colonnes, parfois organisées en groupe, parfois solitaires. Celles du Palais de justice sont les plus titanesques. Avec ses colonnades colossales, ses pilastres, et ses entablements, le palais et l'atmosphère qui y règne est digne d'une gravure de Piranèse. Cet architecte joue un rôle déterminant dans le mouvement de retour à l'antique, époque par excellence sur laquelle on s'appuie pour se légitimer. Cette recherche formelle a mené à l'élaboration du style néo-classique, extrêmement présent sur le Tracé royal.

Les colonnes orientent aussi l'espace de la ville. Le portail monumental de l'église Saint-Jacques-sur-Coudenberg et ses six colonnes corinthiennes donnent une orientation principale à la place Royale, celle de l'axe de la rue Montagne de la Cour qui la lie à l'hôtel de ville et à la

THE COLUMNS OF THE INSTITUTIONS — Among the elements that make up institutional buildings, the column has a central role. Symbolically, it asserts the exceptional nature of the architecture. Functionally, it provides passages, galleries or walkways. These are all places that accompany, orient or bring together the citizens who approach these buildings. Structurally, the column, whether slim or heavy, rises to support the covering of large community spaces. The column thus synthesizes the constant effort of builders to resist the forces of gravity. In its apparent simplicity, it embodies Vitruvius's three primordial components of architecture: symbol, function, structure.²⁷

The Royal Route is lined with a large number of columns, sometimes grouped, sometimes solitary. Those of the Palace of Justice are the most titanic. With its colossal colonnades, pilasters and entablatures, the palace is permeated by an atmosphere worthy of an engraving by Piranesi. This architect played a decisive role in the movement back to antiquity, the go-to era if one is seeking to legitimize oneself. This formal research led to the development of the neoclassical style, which is ubiquitous along the Royal Route.

The columns also orient the urban space. The monumental portal of the Church of Saint-Jacques-sur-Coudenberg and its six Corinthian columns define Place Royale's main orientation, running down Rue Montagne de la Cour straight to the Grand Place and town hall below. The church's projection onto the square and its elevation by a pediment and bell

DE ZUILEN VAN DE INSTELLINGEN — Onder de elementen waaruit institutionele gebouwen zijn opgebouwd, speelt de zuil een centrale rol. Ze is symbolisch en vertelt ons dat het om uitzonderlijke architectuur gaat. Ze is functioneel en vormt doorgangen, galerijen of omgangen, stuk voor stuk plaatsen die de burgers die deze gebouwen binnenkomen kunnen begeleiden, sturen of samenbrengen. Ze is structureel en rijst rank of stevig op om grote gemeenschapsruimten te ondersteunen. De zuil vat de constante inspanningen van bouwers om de zwaartekracht te weerstaan samen. In haar schijnbare eenvoud omvat ze de drie fundamentele componenten²⁷ van de architectuur waar Vitruvius over sprak: symbool, functie en structuur.

Het Koninklijk Tracé is omzoomd door tal van zuilen, soms georganiseerd in groepen, soms losstaand. Die van

het Justitiepaleis zijn gigantisch. Met zijn kolossale zuilengangen, pilasters en kroonwerken doet de sfeer van het gebouw denken aan een gravure van Piranesi. Deze architect speelt een beslissende rol in het teruggrijpen naar de klassieke oudheid, het tijdperk bij uitstek waarop we ons beroepen om ons te legitimeren. Zijn vormonderzoek leidde tot de ontwikkeling van de neoklassieke stijl, die zeer sterk aanwezig is op het Koninklijk Tracé.

Zuilen oriënteren ook de stedelijke ruimte. Het monumentale portaal van de Sint-Jacob-op-de-Koudenbergkerk en zijn zes Korinthische zuilen geven het Koningsplein zijn voornaamste oriëntatie, in lijn met de as van de Hofbergstraat die het verbindt met het Stadhuis en de Grote Markt eronder. Het naar voren plaatsen van de kerk op het plein en de verhoging met een fronton en een klokkentoren

Grand-Place en contrebas. L'avancée de l'église sur la place et sa surélévation par un fronton et un campanile contribuent à marquer ce rapport dominant. Lors des transformations du Palais royal, un même principe met l'accent sur le balcon central bordé d'une colonnade, devenant le point focal des saluts royaux. La façade néoclassique du Palais de la Nation partage ces mêmes codes.

Outre cet appui symbolique, les colonnes organisent l'espace. Les colonnes du Hall Horta à Bozar ou de l'édifice du Jardin botanique avant d'être compartimenté permettent de disposer côte à côte des lieux de rassemblement et de déambulation. Sans séparation franche, l'agencement oriente naturellement les usages.

Dans le systématisme d'une répétition, elles peuvent exprimer également une forme de neutralité que partagent

de nombreux édifices dans un périmètre proche du tracé: la Banque Nationale, la Gare Centrale, la Bibliothèque royale. Ce n'est pas une coïncidence si le nouvel immeuble de bureaux de BNP Paribas Fortis arbore, pour s'intégrer, une même grille verticale.

Certaines colonnes solitaires deviennent des repères, comme celle du Congrès²⁸. Récemment, Bas Smets a érigé dans le parc de Tour & Taxis un obélisque de pierre. S'appuyant toujours sur les formes du passé et leur imaginaire collectif fort, le message y devient plus universel, la pierre n'étant plus frappée du droit belge mais de la Déclaration universelle des droits de l'homme.

tower help to mark this dominant relation. During the transformation of the Royal Palace, the same principle emphasized the central balcony bordered by a colonnade, which became the focal point of royal salutes. The neoclassical façade of the Palais de la Nation shares these same codes.

Beyond this symbolic support, the columns organize the space. The columns of the Horta Hall at the Centre for Fine Arts or of the Botanical Garden, before it was compartmentalized, make it possible to juxtapose places in which to gather and places in which to stroll. Without a clear separation, the layout naturally directs the uses.

Through systematic repetition, the columns can also express a form of neutrality shared by many buildings in the vicinity of the route: the National Bank, the Central Station, the Royal Library. It is no coincidence that the new BNP Paribas Fortis office building has retained the same vertical movement in an attempt to integrate itself.

Some solitary columns become landmarks, like the Congress Column.²⁸ Recently, Bas Smets erected a stone obelisk in the Tour & Taxis park. Still relying on forms of the past and their powerful influence on the collective imagination, the message becomes more universal, as the stone is no longer stamped with Belgian law but with the Universal Declaration of Human Rights.

benadrukken deze dominante relatie. Bij de verbouwing van het Koninklijk Paleis werd volgens hetzelfde principe de nadruk gelegd op het centrale balkon, omzoomd door een zuilengalerij, het focuspunt bij de koninklijke begrotingen. De neoklassieke gevel van het Paleis der Natie deelt dezelfde codes.

Naast hun symbolische waarde organiseren zuilen de ruimte. De zuilen van de Hortahal in Bozar of van de Kruidtuin, voordat die werd gecompartmenteerd, maken het mogelijk om ruimten voor samenkomsten of waar wordt rondgewandeld naast elkaar te leggen. Zonder een duidelijke scheiding stuurt de indeling op natuurlijke wijze het gebruik.

Met hun systematische herhaling kunnen ze ook een vorm van neutraliteit uitdrukken die terugkomt bij veel

gebouwen in de omgeving van het tracé, zoals de Nationale Bank, het Centraal Station en de Koninklijke Bibliotheek. Het is geen toeval dat het nieuwe kantoorgebouw van BNP Paribas Fortis eenzelfde verticaal lijnenspel vertoont om zich te integreren.

Sommige losstaande zuilen worden herkenningpunten, zoals de Congreskolom.²⁸ Onlangs heeft Bas Smets een stenen obelisk geplaatst in het Thurn en Taxispark. Nog steeds steunend op de vormen uit het verleden en hun sterke collectieve verbeelding, is de boodschap ditmaal universeler, aangezien de steen niet langer is gegraveerd met de grote principes van de Belgische grondwet, maar met de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens.

1. Le Botanique Cultural Centre

Former greenhouses of the Royal Horticultural Society of the Netherlands
Rue Royale 236-236a
1826-99 (six phases); P.-F. Gineste,
J.-B. Meeûs, C.-H. Petersem, T.-F. Suys

2. Vauxhall

Rue de la Loi 3-5 / Parc de Bruxelles
1782; L. Montoyer

3. Galerie Ravenstein

Rue Ravenstein 6-24
1954-58; A. Dumont, Ph. Dumont

4. Centre for Fine Arts (BOZAR)

Rue Ravenstein 5-23 / Rue Royale 6 / Rue Baron Horta 1-9
1922-29; V. Horta

5. Royal Museums of Fine Arts of Belgium

Established in 1803 in a building of the Old Court
Rue de la Régence 3-5 / Place du Musée /
Rue du Musée / Place Royale
1874-80; A. Balat

6. Church of Saint-Jacques-sur-Coudenberg

Place Royale / Impasse du Borgendael 1
1776-87; J.-B.-V. Barré, B. Guimard, L. Montoyer, T.-F. Suys.

7. BNP Paribas Fortis HQ

Former Société Générale de Belgique
Rue Royale 20-40 / Rue Baron Horta / Rue Ravenstein /
Rue des Douze Apôtres / Rue Montagne du Parc 3
2017-22; Baumschlager Eberle Architekten,
Styfhals & Partners, Jaspers-Eyers Architects

8. Cité Administrative de l'État

Rue Royale / Boulevard Pacheco 11
1958-83; S. Jasinski, M. Lambrichs, H. Van Kuyck,
R. Pechère, G. Riquier, Groupe Alpha

9. Palace of Justice

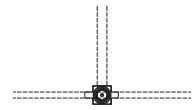
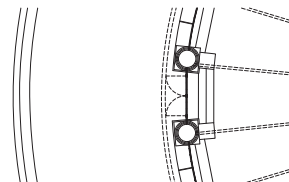
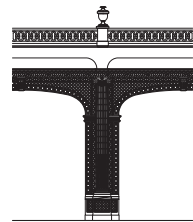
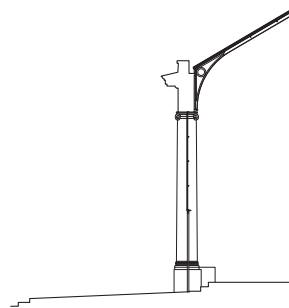
Place Poelaert 1
1866-83; J. Poelaert

10. Church of Our Lady of the Sablon

Rue de la Régence / Place du Grand Sablon
15th century; L. Faydherbe

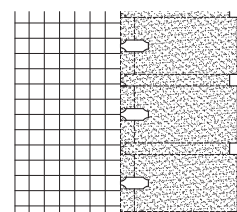
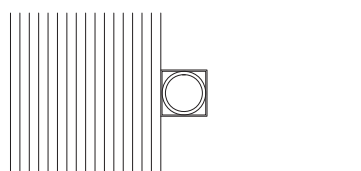
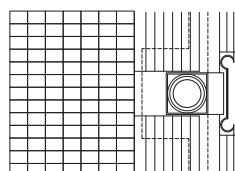
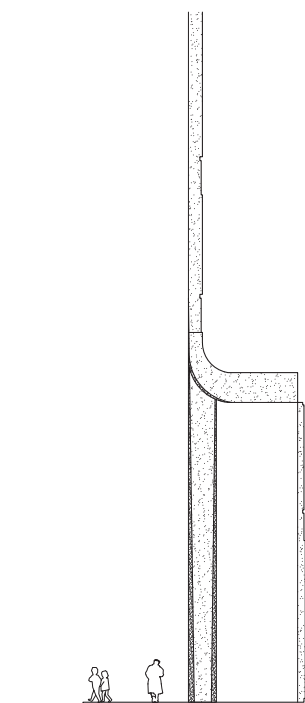
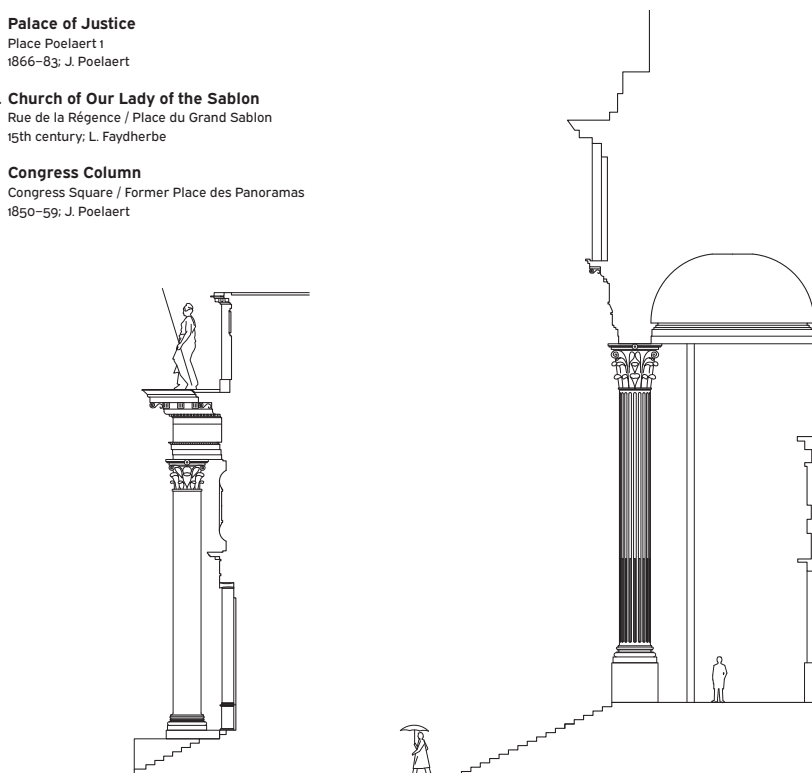
11. Congress Column

Congress Square / Former Place des Panoramas
1850-59; J. Poelaert

1.

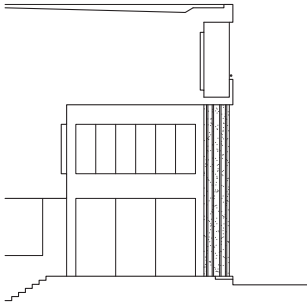
2.

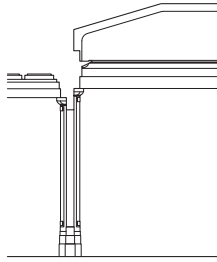
5.

6.

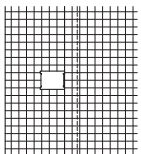
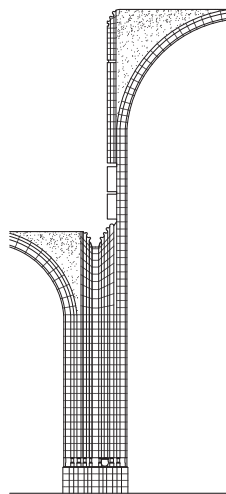
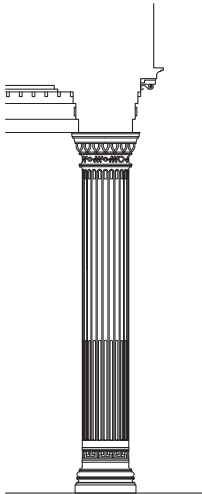
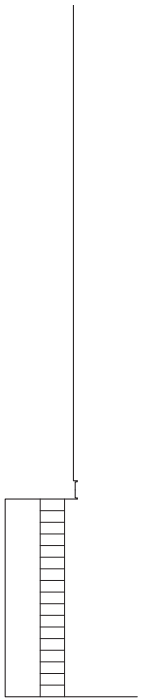
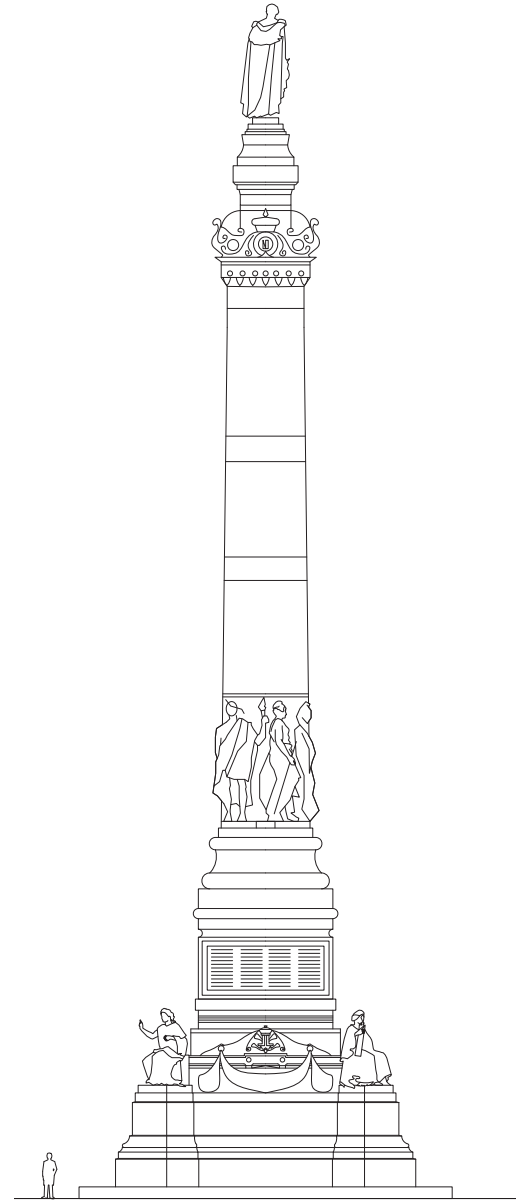
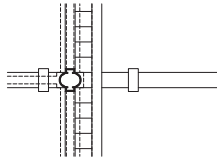
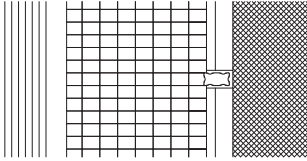
7.

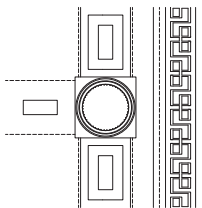
3.

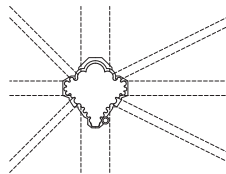
4.

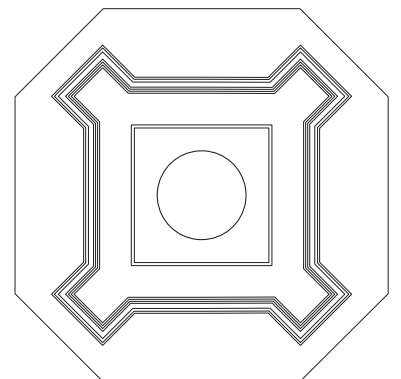
8.

9.

10.

11.